

NAZIVI GLAGOLJSKOG PISMA*

Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Zagreb

U namjeri da eruiram i na jednom mjestu prikupim (uz najnužnije obrazloženje) podatke o nazivima glagoljskog pisma kroz stoljeća njegove praktične upotrebe, ne kanim se zadržavati ni na problemima koji se tiču njegova postanja ni evolucije, a neću se obazreti ni na nomenklaturu glagoljskog pisma u naučnoj slavističkoj literaturi od prvih godina XIX stoljeća, kad je glagoljica praktično izašla iz dnevne upotrebe i postala predmet znanosti. Odmah ističemo konstataciju da u povijesti terminologije o kojoj je riječ nalazimo zbrku koja je nastala iz različitih historijskih situacija, različitog jezika i kraja gdje je pisan izvor, a osobito je vrlo velik broj slučajeva da se naziv za pismo identificirao s nazivom jezika ili naroda (što možemo konstatirati kod nekritičnih pisaca ili običnog, nedovoljno školovanog svijeta sve do danas) koji se njime služio. U izvorima nalazimo često na nerazlikovanje staroslavenskog (ili crkvenoslavenskog) jezika od živog narodnog jezika tako da se često ne zna na koji se jezik misli pod određenim nazivom — jer se pod glagoljicom razumijevao više crkvenoslavenski jezik nego glagoljsko pismo. Na kraju se išlo tako daleko da se pod »glagoljicom« u narodu i nižem svećenstvu od XVII—XX stoljeća katkada razumjelo pjevanje (ili recitiranje) mise iz tzv. »ščaveta« (tal. schiavetto) tj. lekcionara koji je pisan ili štampan hrvatskim jezikom i latinicom. Taj se običaj po hrvatskim krajevima stao širiti u doba nestašice štampanih misala, kad se jezik rusificirao i kad se u nekim sredinama stala zanemarivati glagoljica, jer su klerici naučili latinski. (O tom će biti kasnije govora.)

* U dovršavanju ovoga rada autora je zatekla iznenadna smrt. Zbog važnosti uredništvo je odlučilo da ga dovrši i objavi u gotovo neizmijenjenu obliku.

No pođimo iz početka. A početkom smatramo — na temelju izvora i današnjeg stanja ćirilometodske grane slavistike — historijski čin kad je Konstantin-Ćiril 862/863. godine izumio novo pismo koje zovemo glagoljicom ili glagolicom. Premda mu je u osnove stavljeno grčko grafičko shvaćanje, ono je ipak nastalo kao izvorno, samostalno pismo koje je — kako svi znaci govore — bilo isprva prilagođeno makedonskom govoru (fonologiji) solunskog kraja, zatim se u Moravskoj prilagođivalo fonološkim i fonetskim crtama tamošnjeg slavenskog jezika, a poslije razlaza iz Moravske crtama slavenskih jezika ili dijalekata u koje se prvotno pismo proširilo, osobito u Bugarskoj i Makedoniji.

Kako se u početku nazivalo Konstantinovo (Ćirilovo) pismo? Ja bih mimoišao ono što se u ŽK (VC) gl. 8. pripovijeda kako je Konstantin u Hersonu naišao na Evandjelje i Psaltir pisane *rusьskymi pismeny*. To mnogo komentirano mjesto ne smatram ni danas uspješno riješenim, osobito nemamo nikakve potvrde o tom da bi to rusko pismo bilo osnova onoga pisma (glagoljskog) s kojim je Konstantin s bratom Metodijem pošao 863. godine u moravsku misiju. Gruzijaska teorija (*gurzьskymi pismeny*), makar se pokušavala primijeniti i na neke crnomorske Slavene, nije uvjerljiva. (V. Polák, Několik poznámek o původu hlaholského písma. *Slavia* 39, Praha 1970, 166—180.) Bandurijeva legenda odviše je nalik na ŽK, da bi joj se mogla priznati vjerodostojnost, a konačno car Vasilije Makedonac, koji je navodno Rusima poslao biskupa i dva učena čovjeka, počeo je vladati 866. g., kad je već Konstantin-Ćiril bio na putu iz Moravske u Rim. Ruska pismena ne mogu se primijeniti na glagoljicu ni u slučaju da se pod »Rosima« imaju razumjeti Slaveni. Moglo bi se donekle misliti na tezu E. Georgieva da se radi o prvobitnoj ćirilici. (E. Georgiev, Kiril i Metodij, Sofija 1969.) To je moglo biti grčko pismo »bez ustrojenja«. Spomenimo i to da se u Reimskom evanđelistaru za ćirilski tekst koji se pripisuje sv. Prokopu veli *pismo rus'ske g. 1395*.

Prihvatljiva se čini hipoteza Zoe Hauptove da je pisac ŽK zbog legendarnog efekta transponirao na Herson Konstantinove studije jezika u Carigradu kad se pripremao za diplomatsko-misijsku dje-latnost te učio i hebrejski i samaritanski, a možda je već ondje došao u dodir i s Armencima i njihovom književnošću. Ozbiljna znanost, osobito zapadna, odbacuje teorije nekih ruskih autora o postojanju nekog protoglagoljskog pisma ili »praglagoljice« u Rusiji bilo u obliku glasovnog pisma, bilo u obliku runa. (V. A. Istrin, 1100

лет славянской азбуки. Moskva 1963. Recenzija I. Petrović, Slovo 15—16, 357—361; Z. Hauptová, Konstantinova misijni činnost a prameny slovanského pisma. Slavia 38, 1969, 565—573.)

Da li je Konstantinovo pismo uopće odmah dobilo svoje ime? Nije li dobilo ime po svom izumitelju, i to još za njegova života? To je vrlo malo vjerojatna hipoteza, jer takva praksa nije bila praksa kod drugih izumitelja, a to ne bi odgovaralo ni skromnosti sveca, kako su zarana tretirali Ćirila. Ipak se u znanstvenoj literaturi mnogo puta izrekla hipoteza da se glagoljsko pismo isprva zvalo po Ćirilu ili Kurilu *kurilovica*. To se osnivalo na pripisu Upyra Lihoga u novgorodskom prijepisu proroka pisanom g. 1049. ćirilicom gdje se veli: *napisati knigi si is kurilovici*. A to se shvaćalo da je predložak s kojega je Upyr prepisivao (a prepisivao je ćirilskim pismom) bio pisan glagoljicom. Međutim nedavno je E. I. Mel'nikov iz analize teksta (jezika) Upyrova pripisa dokazao da je Upyr htio reći samo to da je on sam pisao »kurilovicom« (tj. slovima iz ćirilice), inače da ne bi zapisao *napisati* nego *pre-* — ili *perepisati*. Time se ne niječe da je Upyr doista prepisivao s glagoljskog predloška, jer se u oba prijepisa njegova teksta iz XV st. nalaze pojedina slova i riječi pisane glagoljicom. (E. I. Mel'nikov, О древнерусских названиях славянского письма («куриловица», «словенская грамота», «литоца»). Byzantinoslavica 28/1, 1967, 124—140.)

Osim toga u XI st. bilo je u Novgorodu poznato glagoljsko pismo barem po grafitima (V. Ščepkin, Novgorodskije nadpisi grafiti, Moskva 1902. Izd. Moskov. Arheol. obščestva); (J. Vajs, Hlaholice na Rusi - Novgorodské sgrafity. Byzantinoslavica 7, 1937—1938, 184—188) i nekim kratkim zapisima u Rusiji.

Nije poznat ni jedan drugi izvor u kojem bi se glagoljsko pismo nazivalo Ćirilovim imenom. No poznato je da je dubrovački senat u XIV i XV st. u dubrovačkoj okolini namještao svećenike koji se u izvorima nazivaju »*presbyteri sclavici*« i kasnije »*presbyteri chiu-rillize*«. U znanstvenoj se literaturi više autora (Jagić, A. Liepopili, Rešetar, M. Dinić, J. Schütz) sporilo oko toga kojim su se pismom ti svećenici služili: glagoljicom ili ćirilicom. Zna se da su među tim svećenicima bili i neki iz sjevernih krajeva gdje je vladala glagoljica. Stoga su i Jagić i Liepopili mislili da se radi o glagoljašima. Rešetar je pomišljao i na pravoslavce s ćirilskim knjigama, a M. Dinić najprije na katoličke svećenike s ćirilskim knjigama, a kasnije je na osnovi arhivske građe došao do uvjerenja da se pod »*presbyteri sclavici*« razumiju Srbi a pod »*presbyteri chiu-*

rillize« svećenik koji je pisao glagoljicom — pa je po tom zaključivao da je u Dubrovniku bio očuvan prvotni naziv za glagoljicu tj. Ćirilovo pismo. Stvar ipak zbunjuje. Kad npr. u Gružu svećenik Ivan na vizitaciji 1407. nije znao *litteram latinam, sed illam quae vocatur chiuriliza*, rečeno mu je neka donese u biskupiju svoj misal (Liepopili u Radu 220, 43). Budući da nam nisu poznati misali pisani ćirilicom, mogli bismo doista misliti na glagoljski misal, ali nije isključeno da se pop Ivan služio ćirilskim lekcionarom (umjesto pravog misala) kakav je bio npr. Leipziški lekcionar (premda kasniji). Konačno lekcionarima su se povremeno služili umjesto glag. misalima i po Dalmaciji, Istri i Hrvatskoj. (A. Liepopili, Slavenko bogoslužje u Dubrovniku. Rad JAZU 200, 1919; M. Dinić, Slovenska služba na teritoriji dubrovačke republike u srednjem veku. Prilozi za književnost... XIV, Bgd. 1934; isti, Chiurilliza slovenskih popova dubrovačke građe. Prilozi XXVI, 1960, 274—279; Vj. Štefanić, Jakov Ledesma i njegov »Nauk karstianski« (1583). Vrela i prinosi. Pos. izd. 2. Sarajevo 1938, posebno str. XXVIII—XXX; J. Schütz, Das handschriftliche Missale illyricum cyrillicum Lipsiense I. Harrassowitz, Wiesbaden 1963, str. 278 i dr. Recenzija Slovo 14, 1964, 147—154.)

Budući da je pismo grafički ekvivalent govora, to se obično jezik i pismo nazivalo istim imenom. Postojalo je shvaćanje da svakom jeziku pripada posebno pismo. Stoga je najbliže istini da se novo Konstantinovo pismo počelo ispočetka nazivati jednostavno *pismo slověnsko* ili *knigy slověnъsky* kao što su se i pisma drugih naroda nazivala po etničkom imenu naroda koji se njime služio: grčko pismo, latinsko, hebrejsko, samaritansko, sirska itd. U ŽK XIV 9 Konstantin odgovara caru Mihajlu, kad mu je ovaj predložio da ode u Moravsku kao učitelj i misionar, da će, ako imaju slova za svoj jezik (*ašte imajute buk'vy vъ jazykъ svoi*) — dakle Konstantin je odmah bio načisto s time da za određeni jezik treba i posebno pismo. I pošto Konstantin *abie složi pismena*, car Mihajlo piše moravskom knezu Rastislavu: *Bog... objavivši slova za vaš jezik (javle buk'vy vъ vašъ jazykъ, jegože ne bě isprъva bylo, ŽK XIV 16)* i još dalje: *da i vyi prič'tete se velikyhъ jezycěh', iže slavete boga svojimъ jazykomъ* — dakle i on smatra da svaki veliki narod treba da slavi Boga svojim jezikom (jer je to bilo onda smatrano glavnom zadaćom pisma).

Samo nazivom *slavenko pismo* nazivaju glagoljsku azbuku i druga mjesta najstarijih izvora. Tako se u ŽK XV 19 govori o

panonskom knezu Kocelju: *vъzljublъ vel'mi sloven'skyi knjigi naučiti se imъ*. Slično kad se u ŽK XVI 2 govori o Konstantinovoj disputi u Veneciji, biskupi su ga napali: *kako si ty sъtvorilъ slovenъsky knjigy* . . . A u ŽM V, 11 veli se: *da tu javi Bogъ filosofu slovenъsky knjigy*. Pismo pape Ivana VIII knezu Svatopluku od juna 880. među ostalim veli: *Litteras denique Sclaviniscas a Constantino quondam philosopho REPPERTAS, quibus Deo laudes debite resonent, iure laudamus et in eadem lingua Christi domini nostri preconia et opera enarrentur, iubemus.* (F. Grivec — F. Tomšič, *Fontes. Radovi Stsl. instituta* 4, 132, 155, 73.) Naravno, i tu — kako se vidi iz cijelog konteksta, papa pod »litterae« misli i na pismo i na jezik. A črnorizac Hrabar u svojoj poznatoj raspravi »O pismeneh« (Moskov. duh. akad. iz XI st.) počinje navođenje slavenskih slova što ih je izumio Konstantin riječima: *Se že sōtъ pismena sloven'skaa*. A danas malo tko oponira mišljenju da Hrabar govori o glagoljskom, a ne o ćirilskom pismu. Isto tako sve se više afirmira mišljenje da je Hrabar (pseudonim) pisao najvjerojatnije još prije g. 893. i da se pod Hrabrom krije Klimentovo ime. (Vl. Mošin, Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama. Slovo 23, 1973, 3—69.) I grčki životopis Klimenta bugarskog (koji se pripisuje Teofilaktu, ohridskom nadbiskupu 1094—1107) veli kako su Metodije i Ćiril molili Duha Svetoga na pronadu slova (*litteras . . . asperitati Bulgarorum linguae respondententes*) te nastavlja: *Excogitant Slovenicas LITTERAS, et divinitus inspiratas scripturas e Graeca lingua in Bulgaricam vertunt*. I dalje u Rimu papa Hadrijan je dao zarediti njihove učenike koji su bili vješti slavenskoj pismenosti (*quos Slavonicarum litteram idoneam peritiam habere et venerabili vita ornatos* itd.) (F. Grivec — F. Tomšič, *Fontes* 77—78.)

I spis *Conversio Bagoariorum* itd. za koji se u znanosti misli da je originalno nastao g. 870—871. veli (govoreći o pravima salzburške nadbiskupije u Karantaniji) kako je došao Metodije: *usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis sclavinis litteris linguam Latinam . . . vilescere fecit cuncto populo* itd. U dodatku istom spisu iz XI st. kaže se slično o Metodiju: »supervenit quidam Sclavus ab Hystrie et Dalmatie partibus nomine Methodius qui adinvenit sclavicas litteras et sclavice celebravit divinum officium et vilescere fecit Latinum« (M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave Znanstvenega društva IX Ljubljana 1963, 140).

Legenda o sv. Prokopu, opatu samostana u Sazavi (Vita S. Procopii antiqua), pisana na prijelazu XI/XII st. kaže: »Procopius nacione Boemus, slavonicis apicibus a santo Cyrillo episcopo quandam inventis et statutis canonice, admodum imbutus.« Slično i druga verzija (Vita S. Procopii minor) nastala početkom XII st. Pretpostavlja se da su nastale na podlozi izgubljenog slavenskog teksta. (V. Čhaloupecký — B. Ryba: Středověké legendy prokopské, ČSAV, Praha 1953, 12, 132). I starija češka prozna legenda veli o Prokopu: *jekož svatý Kvirillus, biskup, slovenskému písmu naučil* (ibid. str. 163). U ruskoj »Povesti vremennyh let« (iz XII st.) upotrebljen je izraz *slovenskaja gramota*, pod kojim se podrazumijeva u stvari ćirilsko pismo, jer su samo tako Rusi onda mogli zvati pismo kojim su se redovno služili. (E. I. Mel'nikov, O drevnerusskih nazvanijah slavjanskogo pis'ma. Byzantinoslavica XXVIII, 1967, 124.)

U dokumentima splitskih sinoda od 925. i 1060, na kojima se pokušalo onemogućiti slavensko bogoslužje u dalmatinskim biskupijama, nigdje se izričito ne daje naziv pisma. Govori se o jeziku bogoslužja (*sclavinica lingua*, a u pismu pape Ivana X kralju Tomislavu i knezu Mihajlu čak je upotrebljen izraz *lingua barbara* nasuprot *lingua latina*) i o narodu kojemu se daje ime *Sclavi* i koji se ne smiju zaredivati *nisi latinas litteras didicerint*. Kasnije Toma Arcidakon u »Historia Salonitana (1266) čak tvrdi da se na saboru 1060. zabranilo slavensko bogoslužje: *Dicebant enim goticas litteras a quodam Methodio heretico fuisse repertas* (F. Rački, Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, Zgb. 1894, 49). Toma je ovdje glagoljsko pismo nazvao gotskim, jer je Hrvate poistovjetio s Gotima, a Goti su mu heretici (arijanci). Svakako je zanimljivo da je i ovdje Toma nazvao pismo kojim se služe Hrvati u stvari narodnim imenom i da za drugo ime ne zna.

Usput spominjem bugarsko ime. Na poznatom Pariškom abecedariju iz XII st. napisano je latinski *Abecenarium Bulg(aricum)* pa se tako često taj glagoljski abecedar i naziva u znanstvenoj literaturi. No taj je napis pisan mnogo kasnije, možda u XVIII st. i nema nikakve znanstvene podloge. Ipak moram spomenuti da je u hrvatskim spomenicima nekoliko puta potvrđeno bugarsko ime u XV st. Tako se za oporuku Jakova Šubića Bribirskog iz 1456. veli da je pisana *in idiomate bulgarica* (Starohrv. prosvjeta I, 2, str. 73). Isprava bana Pavla Spiranića pisana u Klisu 13. IX 1462. prevedena je od kninskog kaptola 21. XII 1464. te se veli da je izvornik bio pisan *in littera et lingua bulgarica* (izd. u Vjesniku Zemaljskog arkiva V

59). Krajem XIV st. Dubrovačka je republika plaćala Nikolu Bugarina: *Nicolaus bulgarus pro docendo in Ragusio litteras sclavicas* (Liepopili, Rad 220, 45—47), radilo se u stvari o ćirilici. U Dubrovačkom arhivu se odio u kojem su se čuvali ćirilski dokumenti nazivao *Expeditoria vulgarice*. Zamjena u sredovjek. latin. b-v, i to baš u riječi *vulgaricus-bulgaricus* (= *vulgaris*) poznata je. Hrvatski su glagoljaši u crkvenoj terminologiji često upotrebljavali riječ *berašb* za lat. *versus* ili *oktaba* za lat. *octava* i sl. Prema tome i u gore spomenutim ispravama treba *bulgarica* razumjeti *vulgarica*, a pismo je bilo ćirilsko, a ne glagoljsko, kako je mislio Vl. Mažuranić u Prinosima (s. v.) *Idiomate vulgarica conscriptas litteras* 1467 (cit. *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, izd. L. Thallóczy i S. Barabás, Mon. Hung. XXVIII, 374).

Na drugoj strani istodobno kad živi Toma imamo dva autentična dokumenta o slavenskom (glagoljskom) pismu i jeziku. To je poznati reskript pape Inocencija IV senjskom biskupu Filipu iz g. 1248. u kojem papa veli kako ga je biskup obavijestio da je u Sklavoniji-Hrvatskoj »*littera specialis*« (što je, naravno, glagoljica ili glagoljska pismenost uopće) za koju kler te zemlje kaže da je imaju od sv. Jeronima. (L. Jelić, *Fontes historici liturgiae glagolito — romanae*. Veglae 1906, XIII 3; *Isp. Codex diplomaticus*. IV, 307). Toma dakle još ne kaže da su Hrvati svoje pismo pripisivali sv. Jeronimu ni u XI st. ni kasnije. Iz toga slijedi da pripisivanje glagoljice sv. Jeronimu nije imalo staru tradiciju tj. da je ona nastala poslije splitskog sinoda od g. 1060. i da nije bila ni tako raširena, jer isti papa Inocencije IV g. 1252. u reskriptu krčkom biskupu — i ne spominjući sv. Jeronima — piše kako su ga benediktinci iz Omišlja na Krku molili da im odobri da i dalje obavljaju slavensku službu božju obrazlažući to riječima: *ut cum ipsi qui Sclavi existunt et sclavicas litteras habeant, discere latinas litteras non possunt, eis, ut in litteris sclavicis secundum ritum ecclesie Romane divina officia valeant celebrare* itd. (Jelić, *Fontes* XII 5; *Codex dipl.* IV 415).

Tako će to biti i dalje: glagoljsko pismo će se pored naziva »slavensko pismo« (*littera sclava, slavonica*) i sl. nazivati i pismom svetog Jeronima (*littera* ili *scriptura S. Hieronymi, hieronymiana*) i sl. Obično se smatra da su Hrvati — kako bi spasili slavensku ili glagoljsku pismenost i bogoslužje koje se u ortodoksnim latinskim krugovima uporno pripisivalo »heretiku« Metodiju — učinili tvorcem glagoljskog pisma i pismenosti uglednog crkvenog učitelja sv. Jero-

nima koji je doduše živio davno prije dolaska Hrvata u ove krajeve (tj. 340—420) ali koji je bio poznat kao »Dalmata« (Dalmatinac u rimskom smislu) i kao prevodilac Sv. pisma na jezik svojih sunarodnjaka (a to su, naravno, bili Latini). Ta historijska činjenica bila je povoljna za teoriju koja je od Hrvata učinila autohtone starosjedioce i Jeronima njihovim sunarodnjakom. Ta je jeronimska tradicija uhvatila kod Hrvata duboko korijenje čak i kod viđenijih pisaca, koje se nije dalo istrijebiti još ni u XVIII stoljeću. (O tom ima mnogo literature. Spomenut ćemo za orijentaciju samo raspravu: Vj. Štefanić, *Glagoljski Transit sv. Jeronima u starijem prijevodu*. Radovi Stsl. instituta 5, 1964, posebno str. 145—149.) Jeronimovsku tradiciju prenijeli su Hrvati i u Češku, tako da je Karlo IV u fundacionalnoj ispravi Emauskog samostana 1347. dao napisati da će se služba obavljati na slav. jeziku iz poštovanja prema sv. Jeronimu, prevodiocu Sv. pisma sa hebrejskoga na latinski jezik. Da se u to vrijeme vjerovalo i u Mađarskoj dokazuje pisac I o a n n e s T h u r ó c z u *Chronica Hungarorum* iz 1358. gdje veli da »Sclavi de Lipna . . . secundum translationem beati Hieronymi . . . sacramenta ecclesiastica ministrabant (Jelić XIV 10). Pisac tzv. Érdyjeva kodeksa iz 1526/7, u kojem se kaže da je Jeronim preveo na slavenski ne samo Bibliju nego i sav svećenički oficij, i to: »novis literis ad instar hebraicarum, grecarum et latinarum« (L. Hadrovics u *Encikl. Jugoslavije* 5, 589).

Kad se postavlja pitanje: kada se glagoljica povezala uz ime sv. Jeronima, onda se nameće sumnja nisu li Hrvati negdje prije g. 1248. doznali za spis Rabana Maura (Rabanus Maurus 784—856) »De inventione linguarum« u kojem se veli da je sv. Jeronim trađirao slova Aethicusa kozmografa i daje se crtež tih slova. U novije doba se dokazalo da se iza imena Aethicusove, odnosno Jeronimove kozmografije krije salzburški biskup Virgil iz VIII st. (H. Löwe, *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. Mainz 1952). Ipak je izraženo mišljenje da je možda Virgilovo pismo bila glagoljica nastala negdje na akvilejsko-istarskom području, dakle cijelo stoljeće prije Ćirila i Metodija. (W. Lettenbauer, *Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets*. Slovo 3, 1953, 35—48.) Ovoga časa ne znamo, ali ne smijemo isključiti mogućnost da su neki Hrvati saznali za pisanje Rabana Maura već mnogo prije 1248. i tako prihvatili za njih vrlo povoljno rješenje za situaciju u kojoj je njihov učitelj i svetac proglašavan za heretika.

Nažalost vrlo su nam oskudni izvori koji bi svjedočili o nazivu glagoljskog pisma u XIII—XIV stoljeću — premda ne mogu tvrditi da sam temeljito pregledao sve moguće izvore. Tražiti ih možemo više-manje u izvorima koji se odnose na hrvatsko područje — gdje je ovo pismo ostalo u upotrebi — a to znači u zapadnoj, više-manje latinskoj crkvenoj sferi, u službenim aktima. U tekstovima samih glagoljaša, osobito za starija stoljeća, malo imamo pravih potvrda o nazivu kojim su oni sami nazivali pismo. Sam pisar je rijetko kada mogao doći u priliku da napiše kojim pismom piše.

Zapravo iz XIII st. nemamo zasad ni jedne nove potvrde. Nazivamo ih istom iz XIV st. i to više na lat. jeziku. Ti su nazivi opet etnički, tj. *slověnski* u raznim oblicima. Tako se u Reimskom evangelistaru veli za glagoljicom pisan tekst g. 1395. (koji je pisao Čeh) da je pisan *slověnskimъ ѣzikemъ*, dok se za ćirilski kaže *pismo rus'ske* (i da ga je pisao svojom rukom sveti Prokop! Izd. J. B. Silvestre, Evangelia Slavice. Paris 1843, 61). U glagoljskim službama sv. Ćirilu i Metodiju koje se nalaze u nekoliko brevijara, dolaze, kako je poznato u lekcijama odlomci iz ŽK gl. XIV 2 — XV 4 koji su u tekstualnim vezama s ćirilskim rukopisima ŽK, pa se tu npr. u Ljublj. brev. iz 1396. veli za Ćirila: *v(ъ)sbъ cr(ъ)kv(e)ni činъ preloži na slovin'skoe pis'mo*. (Osim starijih izdanja sada se tekst nalazi u novijem izdanju: N. Radovich, *Le pericopi glagolitiche della Vita Constantini e la tradizione manoscritta cirillica*. Biblioteca Enrico Damiani 1. Napoli 1968, 45 i reprodukcije.) Brevijar popa Mavra iz 1460. ima u četvrtom čteniju tekst: *i vse kn(i)gi hr'vat'ske tlmač'she* — dakle tu nalazimo prvi put za glagoljsko pismo hrvatsko ime (što ćemo zatim više puta naći u pojedinih pisaca), ali to nas ne čudi kad je ovaj tekst i rođenje Ćirila (u njega Kurila) i Metodija (u njega Metudie) stavio u Solin u Dalmaciji. Ipak malo dalje drugo mjesto iz ŽK nešto izmijenjeno glasi u Mavrovu brevijaru: *Knigъ slovin'skihъ služiteli s bratomъ ur'dina v zemli čes'koi*. (Tekst u M. Pantelić, *Glagoljski brevijar popa Mavra iz god. 1460*. Slovo 15—16, 1965, posebno str. 137.) Slično i Vatikanski III. 6 iz 1379: *knigi v istinu sl(o)v(i)nskie...* (Radovich, o. c. 62.) Slično i Moskovski glag. brev. iz g. 1442/43: *knigi v'istinu s'lovin's'kie...* (Radovich, o. c. 66.) i Novljanski II iz 1494 (Radovich, o. c. 69) i Baromićev štampan u Veneciji 1493. (Radovich, o. c. 54) i Brozićev štampan u Veneciji 1561. (Radovich, o. c. 58). Stilizacije u Brevijaru Mavrovu podsjećaju na Ljetopis popa Dukljanina: *et litteram lingua sclavonica componens, commutavit evangelium...*

de graeca littera in sclavonicam. U hrvatskom (Hrvatska kronika) to mjesto glasi: *I tako sveti muž Kostanc naredi popove i knjigu harvacku i istumači iz grčkoga knjigu harvacku...* (VI. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina. MH, Zagreb 1950, 49). Hrvatska kronika poznata nam je iz latiničkog prijepisa Jerolima Kaletića iz g. 1546, ali se ne može tvrditi da je ovaj tekst upravo ovako glasio u onom spisu što ga je Dmine Papalić našao u Krajini u *Marković u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom* (Mošin, o.c. 68). Koje je to hrvatsko pismo i kada je njegov predložak nastao? Obično se misli da je Hrvatska kronika nastala u XIV st. na ćirilskom pismu (bosanskom). Vjerojatno da je Dmine Papalić našao ćirilski tekst, ali nije isključeno da mu je predložak bio glagoljski, kako se to može zaključivati po godini Zvonimirove smrti koja se ovdje datira »tisuća i osamdeset manje jedno«, a i tzv. Marulićev latinski prijevod (premda tekst nije identičan) ima godinu MLXXIX. Naime glagoljsko o — ѡ ima brojnu vrijednost 80, a u ćirilskom o ima vrijednost 70. (Na to sam upozorio u knjizi »Hrvatska književnost srednjega vijeka«. Pet stoljeća hrv. književnosti 1. Zgb. 1969, 81.)

Hrvatsko ime za glag. pismo susrećemo češće u glagoljskim tekstovima XV i XVI st. (manje u lat. i tal. tekstovima). G. 1437. piše u Zadru svoju oporuku glagoljicom pop Juraj Zubina pa je na poleđini napisao: *Ėa, dom' Jurai pop' Zubin hrvacke knjige*, Đ. Šurmin, Acta croatica 146 (što bi se službeno u latinskom reklo »de littera sclava«). Tako neki izdavači glagoljskih liturgijskih knjiga nazivaju svoja izdanja. Blaž Baromić u kolofonu svojega izdanja Brevijara, Venecija 1493, kaže: *Svršenje br'viēli hrvackih* itd. Glagoljski misal Pavla Modrušanina, Venecija 1528, na drugom listu naziva — kako to kaže Brčić u Radu 59 str. 178 — »gotičko-glagolskim pismeni: MISAL RVACKI.« Šimun Kožičić je svojem glag. Misalu, štampanom u Rijeci 1531, dao naslov: *Misal hruachi* (latinicom), a na kraju ima impressum: *Svršuetъ misalъ hrvacki* itd. Mikula Brozić iz Omišlja naziva u impressumu svoj Brevijar, štampan u Veneciji 1561: *Sveršenje briviēli hirvac'kih, štan'pani va Bnecih* itd. A u glag. rukopisnom Brevijaru iz 1465. (Vatic. Slavo 19) piše Kristof Gostišić u Senju jednu bilješku g. 1550. u kojoj kaže da se tada *hrvackoga pisma učaše*. (M. Japundžić, Radovi Stsl. instituta 2, 156.) Valjda je u to doba netko napisao bilješku u Fraščićevo glag. Psaltir iz 1463: *Tumačenje psaltira hrvackoga* (I. Milčetić, Hrv. glagolj. bibliografija. Starine 33, 1911, 84). G. 1586. na vizitaciji bratovština sv. Martina u Velom Lošinjju ima jedan *missal*

hervazki drugi latinski. (J. V a j s, Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi. Veglae 1906, 20.) Imamo nekoliko slučajeva i za izraz dalmatski: tako g. 1510. u Veneciji dopušta dužd bratovštini sv. Jurja i sv. Trifuna da celebriraju jednu misu: aut Latino sermone aut Dalmato prout antea a multo tempore facere consueverunt (Jelić XVI 25). Ali g. 1511. opet oni to mole papu *secundum Divi Hieronymi ritum atque institutionem*, a dalje: missam in idiomate et lingua sua Illirica (Jelić). Dobivaju odobrenje 1514. za celebriranje in *lingua Dalmata*, jer da je latinski i dalmatski isti obred (Jelić XVI 32).

Hrvatsko ime za glagoljsko pismo nalazimo 1653. Senjsko-mo-druški biskup je na vizitaciji u Bakru na pitanje o knjigama u crkvi dobio odgovor: *Est unum missale croaticum novum* (bez sumnje Levakovićev) breviaria et missalia vetera sunt plura ex bergamina itd. (B. V. B a r č i ć, Historia d' alcune antiche memorie di Buccari, rukopis u Arhivu JAZU VIII 242, p. 265.) Barčić piše oko 1740. o brevijaru Bartola Krbavca iz 1414. koji se tada za uspomenu čuvao u kaptolskom arhivu i naziva ga *Breviario glagolito* (Barčić, o.c. 216). Prevevši iz njega na talijanski razne bilješke izvan teksta veli da na kraju *si contengono registrate* le seguenti parole dal *Linguaggio Glagolito tradotte* nel idioma Italiano. Barčić prevodi dalje te bilješke pa opet na str. 244. govori *Breviario Manuscripto con carattere Glagolito* i dalje nekoliko puta. Preveo je i Bartolovu bilješku o pisanju kodeksa 1414. pa i tu piše: scrissi questo Libro, o siasi *Breviario Glagolito* itd; ali u Sladovićevu hrvatskom tekstu tog zapisa nema svih tih riječi nego samo *pisah sie knjigi*. (Sve to vidi u M. P a n t e l i ć: Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Stsl. instituta 5, str. 14 i 50—53.)

U latinskim ili talijanskim tekstovima po Istri i Dalmaciji kao i u Italiji rijetkost je naći hrvatski naziv za glagoljsko pismo. Takav je slučaj jedan inventar u inače glagoljicom pisanoj bratovštinskoj knjizi u Roču, u kojem se među ostalim g. 1579. navodi i *Un Messale Crovato Vechio con coverte rosse*. (Vj. Š t e f a n i ć, Glag. rukopisi Jugoslav. akademije II. Zagreb 1970, 193.) G. 1589. ljubljanski biskup zaređuje klerika koji je donio svjedodžbu da ima dovoljno znanje *de missa croatico idiomate legenda*. (I. T k a l č i ć, Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj. Zagreb 1904, 78.)

U latinskim i talij. tekstovima, a to su većinom javni spisi (javne vjere), nalazimo već od XIV st. pa u XV i XVI etničko ime pisma, ali u obliku »sclavus«, »sclavonicus« i slično. Naročito je to

u primorskim gradovima gdje rade latinski notari (često stranci). Kad znamo da se često naši zapadni krajevi u stranim izvorima zovu Sclavonia, onda to nije čudno. Prema tome ti lat. i tal. nazivi znače ono isto što će naši zvati hrvatski ili slovinski (pa i glagoljski). Spomenut ću najprije nekoliko suvremenih originalnih potvrda. G. 1389. zadržski trgovac Damian ima: unus liber Alexandri parvus in *littera sclava*... Item unus Rimancius scriptus partim latino, partim in *sclavo*. (J i r e č e k, AfslPh 25) G. 1356. kapelan sv. Mihovila u predgrađu Zadra je *Ivan Jurovich de litera slava*. (F. C. Bianchi, Zara christiana I. Zara 1877, 476.) G. 1396. u Zadru je u crkvi Sv. Mariae Praesbiterorum pop Jakov *de lictera Sclava* (A. Strgačić, Zbornik Zadar, 1964, 394). Takve svećenike »de littera Sclava« navodi u izvorima zadržskim više osoba (v. Strgačić). G. 1354. 4. febr. u jednom latinskom instrumentu iz Dobrinja kaže se da je jedna stranka u jednom sporu pridonijela *unum testamentum slavicum* (koji je dakle bio stariji od 1354; Vj. Štefanić, Glag. rukopisi otoka Krka. Djela JAZU 51, 71). G. 1389. spominje se u Zadru: *duo officiola in littera sclava* (V. Jagić AfslPh 25, p. 156). — G. 1435. u inventaru u Splitu: Item libro uno pizolo in *letera sclava*. (F. Fancev, Hrv. Vatikan. molitvenik... XXXIX) Vjerojatno se to tiče glagoljskog pisma. — G. 1415. prodao je Antun pustinjač iz Šibenika *unum suum breviarium de lingua sclavonica* itd. (Radi se o glag. brevijaru; pisao ga je glag. pisar Grgur iz Modruše. A. Šupuk, Šibenski glag. spomenici. Zagreb 1957, 9—10.) G. 1437. Stjepan Zorić iz Bihaća daje riječkom kanoniku Antunu Vižnjiću (Višnjiću?) na nauk svoga sina Marka *docere litteram sclabonicam* (Monumenti di storia Fiumana II, 9). Tada su riječki kanonici glagoljaši. — G. 1439. zadržski biskup L. Venerio daje trećorecima glagoljašima crkvu sv. Ivana koja je ostala slobodna ostavkom *presbyteri Pauli de littera sclava* (tj. glagoljaša) (L. Jelić, Fontes XV 14; Stj. Ivančić, Povjestne crte... Zadar 1910, Prilozi 4). A g. 1443. riječki kaptol traži odštetu od 100 zlatnih dukata od onoga koji zadržava *breviarum novum de littera sclava*, koji je kaptolu zaviještan. (Monumenti di storia Fiumana II, 330; Vj. Štefanić, Zbornik Rijeka, MH 1955, 401.) G. 1453, 3. jula u Rijeci je spor pred riječkim kapetanom i vijećem o osporavanom testamentu što ga je napisao pop Ivan Suselić: *scripti manu predicti presbyteri Iohannis Sclabonico*. (Knjiga riječkog notara i kancelara Antuna de Renno de Mutina. Vjesnik Drž. arhiva u Rijeci IV, 1957, 173.) Vallaressov sinod u Zadru 1460. ograničuje u gradu crkve gdje smiju celebrirati gla-

goljaši »*sacerdotibus de littera Slava seu Illyricis* (Jelić, Fontes XV 53; Ivanačić, Prilozi 163; Strgačić 400). U oporuci iz 1479. se neka zemlja u Vijaru (Osor) ostavlja fra Mateju *de Littera Sclava* (Ivanačić, Prilozi 23). — G. 1481. oporučuje murterski pop Stjepan Stupić popu Pavlu *missale in bona carta pergamena in lingua sclava* (Šupuk, o. c. 12—13). G. 1546. u Kopru jedan podnesak vijeću desetorice potpisan je *dal padre guardiano di San Gregorio e lettera schiava* (La Provincia, 1885, 123). G. 1590. u Omišlju se nalazi u inventaru crkve *legendaric di santi... in carattere schiavo*, tada je u Omišlju i *Biblia in carattere schiavo* (Štefanić, u Prilozima XV, 15—17). G. 1491. piše oporuku u Zadru pop Bartol Sandalić »*de litera Slava*« (A. Strgačić, Zadar, Zbornik, 398). On među ostalim ostavlja svakom svećeniku glagoljašu tj. *cuilibet sacerdoti de litera Slava* na zadarskom teritoriju po dvadeset solada. — G. 1492. određuje se u oporuci da se mise služe *per fratrem Bartolum litere slave* et per fratrem Ioannem Zelencho in dicto monasterio sancti Dominici commorantes — dakle dominikanci. (Strgačić, o. c. 399.) G. 1401. u Zadru je *presbyter Stephanus lictere Slave*. G. 1426. *presbiter Simeon littere Sclave*. (Oboje u Strgačića p. 401.)

Ako bismo se načas vratili problemu slavenskih svećenika koje je dubrovačko vijeće namještalo u 14. i 15. st. po župama dubrovačkih posjeda što se spominju pod nazivima *presbiteri sclavici*, ili *presbiter in lingua sclava*, *in lingua slovina*, ili *presbiter chiuriliza* i sl. onda je, naravno, glavno pitanje kojim su pismom bile pisane njihove crkvene knjige. Znamo da je poznato više rukopisa religiozne sadržine pisanih ćirilicom zapadnog tipa (v. sprijeda na str. 19—20), ali nije nam poznat nijedan misal pisan ćirilicom. A ipak su već otprije poznata dva slučaja da su ti presbiteri imali misal kojim su se služili. Jedan pop Blacius (Vlaho) *in lingua sclava* u Šumetu u dubrov. Rijeci kojemu je stric pop Klement (kojega je naslijedio u župi) god. 1431. ostavio »lo mio missalo« (Dinić u Prilozima XIV, 1934, 52). Drugi je slučaj popa Ivana koji je služio u Gružu te se u toku vizitacije 1407. konstatira: *qui nescit litteram latinam, sed illam que vocatur chiuriliza*; njemu je naređeno da dođe u nadbiskupski dvor *cum suo missali* (Dinić l. c. 56). No sada imamo jedan konkretan primjer: pop Mavar iz Vrbnika bio je u službi u Konavlima negdje između 1471. i 1483. sa svojim glagoljskim brevijarom iz 1460. koji se do danas sačuvao, a u njemu je sam napisao tabelu uskrasnih datuma od 1475—1525. i potpisao je: *To pisa pop' Mavar' z Vrbnika kada stoěše v Konav'lh' poli Dubrovnika tisućnicu*

zgora pisanu. (M. Pantelić, Brevijar popa Mavra iz g. 1460. Slovo 15—16, Zgb. 1965, 102.) On je dakle bio jedan od onih dubrovačkih slavenskih svećenika koji su se služili glagoljicom. Ne isključuje se dakle mogućnost da su i ona dva spomenuta misala bila glagoljska. G. 1390. i 1391. i 1392. u Dubrovniku plaća se Nicolaus bulgarus pro docendo in Ragusio *litteras sclavicas* (Liepopili u Radu 220, 45—46). G. 1392. on je magister *scolarum sclavicarum*. (Liepopili 47.) Don Ivan kapelan u Gružu u testamentu od 7. VIII 1391. ostavlja među ostalim: Ancora voio che uno mio *missal* sia venduto ... Et uno *missal* de comun delli santi sia venduto colle ditte cose. Et o impegno de don Tomas uno *breviario* per gr. VII. Et in lui si et S. salterio et 1. diurnal mio. (Tekst Liepopili, Rad 220, 50.) Takvih knjiga mislim da nije bilo u ćirilici, nego samo u glagoljskom pismu. D-m Nikola Crni u svojoj oporuci 4. VI 1395. ostavlja svoj *brevijar* fra Todoru, koji bi imenovan vikarom u Bosni, a fra Nikoli sinu Saba de Bonda svoj »vagnilistar« (Liepopili, o. c. 43). Dubrovački nadbiskup B. Larizza u izvještaju Rimu 23. VII 1643. o Kolegiju Budislavićevu kaže: prohibui sacerdotibus *celebrare lingua illirica missam* absque licentia. S. Congregationis« (M. Rešetaru Radu 206, 140).

Takvih naziva nalazimo mnogo puta u prijevodima što su ih iz hrvatskoglagoljskih isprava izvršili notari ili kancelari na latinski ili talijanski jezik za civilne ili crkvene vlasti. Najviše ih ima s područja pod mletačkom vlašću. Ti su prijevodi srednjovjekovnih glagoljskih isprava često nedatirani, ali ih je potpisao i autentizirao ovlašten notar. Ako znamo njegovo ime iz drugih izvora, onda otprilike možemo datirati i naziv kojim je on nazvao glagoljsko pismo (i jezik) svog predloška. Primjera radi navest ćemo nešto potvrda iz različitih krajeva i ambijenata. Da se radi doista o glagoljskom predlošku, razabire se iz okolnosti koje su razvidne iz izvora na koje upućujemo a često i po mjestu u kojem je original bio pisan; katkada nam je čak i original poznat. Stoga ovdje nije potrebno gubiti vrijeme u dokazivanju da je predložak bio glagoljski. Ispravu o odstupanju zemlje u Baški crkvi pavlinskoj sv. Spasa u Senju datirana 23. marta 1371. pisao je u Baški glag. pisar Mirša, poznat iz Acta croatica, a notar Kvirin je 1372. preveo *de sclabonico in latinum ex quadam nota seu scriptura sclabonica* (Codex diplom. XIV, 314, isp. ondje i str. 231). Jednu ispravu pisanu u Dobrinju na Krku 29. X 1398. preveo je notar Peregrin Grabbia na latinski *ex quodam instrumento sclabonico* (Štefanić, Glag. rkpsi. o. Krka

72). Isti je krčki notar preveo na latinski i Vrbnički statut *ex sclavo in latinum oko 1526*. (Štefanić, o. c. 410) — prema tome iz tog je vremena otprilike i prednji potpis.

Kupoprodajnu ispravu također iz Dobrinja od 12. III 1379. pisanu glagoljicom preveo je krčki notar Antonio Zuttinis i uz potpis dodao: *il soprascritto ho cavato de uno in letera schiava*. Sve je to opet prevedeno na hrvatskoglagoljski pa se tu veli: *Ja Anton Cutiniš... zgora rečeno izvadih iz pisma harvatskoga*. Taj je Zuttinis radio u prvoj pol. XVII st. u Krku. Jedan drugi prijevod istog akta preveo je notar Zan Francesco Bomartini *da Slavo in Italiano* (Štefanić, o. c. 73; Isp. i Kukuljevićeva i Šurminova Acta croatica 44, odn. 90). Oporuku popa Stjepana u Dobrinju od 8. VI 1450. preveo je na latinski veronski notar Franciscus Moratus *ex lingua et littera sclava in latinum legente Blasio Cherbavacz de Verbenico*. Krčki notar Ivan Marija Blažina prepisao je taj akt 1580. (Štefanić, o. c. 71). Senjski kaptol prevodi 1481. na latinski i ovjerovljuje jednu ispravu iz 1437. za koju kaže: *scriptasque in littera sclavonica* (Šurmin, o. c. 143). Jedna darovnica pisana u Baški predzadnji februara 1419, prevodi se u Krku po notar u latinski: *ex littera slavonica* (Bartolijev katastik u Krku). Kninski kaptol prevodi na latinski ispravu izdanu u Vukšićima 15. XI 1498. *in litera sclava conscriptas* (Šurmin, o. c. 411). Glagoljsku ispravu pisanu u Poljicima na Krku od 1. II 1586. prevodi krajem XVI st. na tal. krčki notar Io. Ma. Biasina *da schiavo in volgare*. (Katastik Balbijeve u bisk. arhivu u Krku 787.)

Mogli bismo još pabirčiti po našoj i stranoj kasnijoj literaturi da nađemo potvrda za slavensko ime glagoljskog pisma, ali to nam ne bi donijelo ništa važnije za razvitak nazivlja. Takvih potvrda nalazimo, ali zanimljivost bi bila relativna, jer je to bilo opće slavensko etničko ime, jedino bi mogla nešto značiti s obzirom na kasnije vrijeme kad su poplavili drugi nazivi kao što je ilirsko, jeronimsko pa i glagoljsko. Ipak je značajno čuvanje Ćirilove tradicije u nekim djelima. Npr. kardinal Bona u djelu »Rerum liturgicarum libri duo«, Roma 1671: »Eodem saeculo nono S. Methodius Moraviae apostolus vixit, qui *litteris Sclavonicis*, a Constantino quodam Philosopho repertis eas gentes instruxit« — po Jeliću XVII 193. I r e n e o della Croce, Historia antica, moderna, sacra e profana della città di Trieste, Venezia 1698: »posso attestare e d'haver anco visto de Breviarii stampati in tal idioma (sclavo) e *carattere* in tutto dif-

ferente dagl'altri ... s'ingannarono molti in attribuire a S. Girolamo l'inventione di queste lettere e caratteri ... Constantino Filosofo fu il primo che l'inventò«. (Po Jelić u XVII 242.)

No kad su pod utjecajem humanističkog pokreta stali i kod nas domaća imena zemalja i ljudi zamjenjivati latinskim, počela je i Hrvatska (eventualno i susjedne zemlje) dobivati od XV st. naziv po rimskom Iliriku, a etničko je ime počelo da se prurušava u ilirsko. (Tako naš humanist J. Š i ž g o r i ć piše djelo: De situ Illyriae 1487.) To je kod mnogih ljudi rađalo vjervovanjem da su Hrvati (a eventualno i susjedni Slaveni) potomci starih Ilira. Tako se dogodilo da se sve češće naziv slavenski (slovinski) i hrvatski jezik stao izjednačivati s ilirskim jezikom, a dosljedno tome i slavensko ili hrvatsko pismo počelo se što kasnije sve češće nazivati ilirskim pismom (lat. littera Illyrica i sl.). Ali treba istaći da se ilirsko ime ipak najčešće upotrebljava u latinskim (talijanskim i drugim stranim) tekstovima, a u hrvatskim rjeđe. Ipak je ilirski naziv za glagoljsko pismo ulazio sa zakašnjenjem kao i naziv po sv. Jeronimu.

Ograničenje glagoljanja u Zadru ponavlja se i na sinodu Muzia Callina 1566, ali dok se na sinodu 1460. zabranjuje sacerdotibus de littera slava seu Illyricis, sada su to samo sacerdotes Illyricae linguae; tako i g. 1594: Prohibemus sacerdotibus Illyricis itd. (A. Strgačić u Zborniku Zadar, 403).

Evo nekih primjera koji idu u XVI st. Jedan notarski dokument iz 1371. preveo je 1570. riječki notar Franchini ex quodam vetere magno libro Illyrico manuscripto (tj. registra riječkog kaptola). (G. K o b l e r, Memorie per la storia ... Fiume 1898, I, 194; Š t e f a n i ć u Zborniku Rijeka, str. 400.) Jednu glagoljsku ispravu od 18. I 1517. prevodi krčki notar Iv. Maria Blasina krajem XVI st. i veli: ex consimili instrumento traduxit ex illirico. (Š t e f a n i ć, Krčki rkpsi. 71, 72.) Tako se vrlo često u latinskim izvorima, izvještajima, zapisnicima vizitacija, svećenici glagoljaši jednostavno zovu »sacerdotes illyrici« i sl. kao što se i njihove knjige i oficijatura u crkvama nazivaju ilirskim imenom. Ostanimo zasad još na potvrdama XVI st. Npr. na zadarskom sinodu g. 1566. glagoljaši su sacerdoti illirici (J e l i ć, Fontes XVI 118). Ako zavirimo u zapisnike apostolske vizitacije po Dalmaciji što ju je obavio g. 1579. biskup kardinal Verone Agostino Valier (Valerio) (S. Congregazione del Concilio, Vatik. arhiv) naći ćemo samo ilirsko ime za hrvatski, odnosno crkvenoslavenski jezik i njegovo pismo. Tako trećoreci kod sv. Ivana u Zadru imaju: Missalia tria, Antiphonaria

tria et gradualia tria *characteribus Illyricis impressa*. Trećoreci u Rabu: *Missalia quatuor illyrica caractere impressos*. Trećoreci u Osoru: *Duo missalia lingua Illirica*. Trećoreci u Porozini na Cresu: *Missalia quatuor Illirica*. U Glavotoku trećoreci: *Missalia quatuor Illirica*. U Dubašnici: *Missalia Illirica tria*. Tako i po mnogim župama ondašnje Dalmacije. Tako se za Iž kaže da se služe *breviario seu Missali Illirico* et hoc est commune ubique per insulas Jadrae. U Salima imaju: *Missalia quatuor et totidem Breviaria illirico idiomate impressa*. U Sukošanu: *Missalia illirica duo*. I u ninskim župama se služe ilirskim misalom. I u Novalji na Pagu: *Breviarium et missale illirico idiomate*. I u Krapnju imaju *Missale illiricum*, a na Murteru čak *Missalia quatuor Illirica*. U Baški na Krku crkva ima: *Missalia sex lingua illirica et totidem Breviaria*. Za Vrbnik se kaže da ima *Missalia duodecim in communi*, *Breviaria quattuor in communi*, tako se kaže za Dobrinj da ima osam misala, za Omišalj čak 15 misala, ali se ni za jedan ne kaže kojeg su jezika i pisma, no da su oni u ovim središtima glagoljaša bili glagoljski ne može se ni časa posumnjati. U Belom na Cresu su *Missalia illirica quatuor*, a u Malom Lošinju: *Missale illiricum*. U porečkoj biskupiji 1592: *Nam cum omnes (sacerdotes) Illyrica utantur lingua, vix Breviarium aut Missale vetus cum quodam parvo Manipulo apud illos reperitur* (Jelić, *Fontes VIII* 159). Za ninsku biskupiju se 1598. izvješćuje: *In ruralibus ecclesiis omnibus Illyrica celebratur idiomate* (Jelić, *XVI* 185). Dalje ćemo vidjeti da se za glagoljanje upotrebljava i naziv *glagolitico idiomate*, dakle to je adekvatan termin kao drugdje *illyrico idiomate*. I pićanski biskup izvješćuje 1598: *in tutta diocese sono sacerdoti Hilirici, quali dicono l'Officio et Messa lingua Hilirica* (Jelić *XVI* 184). U Rijeci g. 1593. kaže se da je »mos antiquus officianti Illyrice (Jelić *XVI* 166), odnosno iste godine *Illirice officietur in ecclesia maiori* (Jelić *XVI* 161). I ninska biskupija sv. Stolici 1598: *Illyrico celebratur idiomate* (Jelić *XVI* 185).

Da održimo kakav takav red u izlaganju, ovdje ćemo stati prije nego prijedemo na obilniju građu iz XVII—XVIII stoljeća u kojoj će se nastaviti upotreba naziva za naše pismo po etničkom imenu, a vraćamo se u kronološkom pogledu natrag da uhvatimo povijest upotrebe termina koji se bazira na osnovi *glagol-*. Potvrde termina koji bi se osnivao na vrlo čestoj staroslavenskoj riječi *glagolъ* i *glagolati* (prez. *glagolję*) — koje znače »riječ, govor«, odnosno »govoriti« — nalazimo relativno kasno, istom od početka XV stoljeća. Mislim da je tomu razlog samo oskudica izvora. Riječima *glagolъ*

jerolimskim (Život Gosp. našega Isukrsta, Rim 1638, VIII). Naziv *bukvica* (postanjem ili dem. od bukva ili skraćeno od azbukvica) bilo u značenju alfabet, azbuka, bilo u značenju glagoljskog pisma, također je kod nas dosta potvrđena (mada se ta dva značenja ne daju uvijek razlučiti). P r i m o ž T r u b a r je svoj abecedar, izdan 1555, nazvao *Abecedarium, ene buqvice* itd. Prema potvrdama u ARj u značenju alfabet dolazi od XVI st. (npr. već u Marina Držića; I. Velikanović spominje bukvicu grčku i latinsku g. 1787) i u gotovo svima našim većim starim rječnicima počevši od Mikalje. Osim toga spominjem još ove konkretnije potvrde: D. Z a v o r o v i ć u djelu »De rebus Dalmaticis«, koje je ostalo u rukopisu (a on je umro 1608) veli da je sv. Jeronim autor alfabeta koji mi zovemo *bukvica* (i tu je riječ napisao glagoljicom! Isp. Š t e f a n i ć, Tisuću i sto godina od moravske misije, Slovo 13, 39). Neki anonimni (Dubrovčanin?) u pismu Kongregaciji Propagande g. 1627. uvjerava kako kod nas postoje dva pisma: l'uno se chiama *Bucuizza e l'altro Chiurilliza*... *La Bucuizza serve in pochi paesi ed è più difficile della Ciurilliza*... (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 18). Na to je mjesto bez sumnje aludirao i J. J u r i ć u Pokušaju »Zbora za širenje vjere« g. 1627. itd. Croatia sacra IV, Zgb. 1934, 147—148, gdje govori o buklici i ćirilici. M. A l b e r t i u uvodu svojega Oficija, Bneci 1617, X : ... dil uminih ili *slovom naše bukvice i ćurilice*; i opet : *način naše bukvice i ćurilice*. (F a n c e v, Hrvatska književno-jezična pitanja... Vrela i prinosi 6, Sarajevo 1936, 8.) Posebno je još važno spomenuti Ivana Paštrića, izdavača glag. brevijara iz g. 1688. koji je pripremao i ostavio nedovršenu »summu« o glagoljskim problemima pod naslovom *De Missalis, Breviarij Illyrici Romani* itd., započetu još 1688. Ne spominjemo sva njegova naziranja, ali ipak samo to da je on smatrao Konstantina Ćirila autorom i ćirilice i glagoljice, ali da ipak pismo više puta naziva *hieronymitano*, a redovno *bukvica*. Njegove su riječi: »secundus [character] ex secunda et tertia littera alphabeti dictus *Bucviza*, quasi Buc vi Aphabetum, sicut primas 2 litteras Graecas Alpha et Beta habet pro origine, ita Illyrice dicitur *Azbucvidarium* ex Az, 2 Buc, 3 Vide«. Po četvrtom slovu *glagolie* — veli dalje — nazvani su popovi *glagolitae* koji se služe rimskim obredom; tako su ih nazvali Dalmatinci i Iliri koji se služe rimskim jezikom. (Točnije u radnji I v a n a G o l u b a, Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga, Slovo 21, 383 i dr.) Za XVII st. donosi svjedočanstvo Ioannes Palazzi, Talijan, koje je štampao A. B a n d u r i u Imperium Orientale II, Parisiis

1711: Ilirski narodi ili Schiavoni imaju dvije vrste alfabeta, istočniji imaju *Chiurilizza* (po Ćirilju), a zapadniji se služe alfabetom kojem je autor sv. Jeronim »*et lo chiamano Buquiza il quale alfabeto è dissimile a tutti altri del mondo*« — imaju Misale, Brevijare, oficije M. B. i Bibliju (Jelić, *Fontes XVII* 246). M. Karaman u svojoj apologiji *Identità* itd. 1753. veli također da osim Ćirilova pisma, tj. ćirilice postoji i drugo tj. *bukviza* ili *glagoliza* koje je izumio sv. Jeronim (M. Japundžić, Matteo Karaman, Rim 1961, 86). Kako je ovakvo shvaćanje i nomenklatura bila raširena i stara nalazimo potvrdu npr. kod G. Stredovskoga (Georgius Stredovskij, *Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methodii, Solisbaci* 1710, 215) koji se poziva na Aventinusa, *Annales Bojorum* L. 4 pag. 259. To je historičar Aventinus Johannes Turmair, (1477—1534) u djelu »*Annales Bojorum*«, 1519—1521. On također uči da je Ćiril s Metodijem izumio novo pismo koje zovu »*Cyrillicos characteres*«, dok »in Dalmatia, Croatia, Carniola, Istria, *communi-ores erant S. Hieronymi, vulgariter Glagolitici, et Bucovici nuncupati characteres*«. Čini se da je naziv bukvice bio više upotrebljavan u Dalmaciji, gdje se osjećala veća blizina ćirilice. Citiram još jednu potvrdu iz Zadra. U jednom rukopisnom priručniku za crkvenoslavenski jezik, koji je vjerojatno bio namijenjen ondašnjem Zmajevićevu sjemeništu, glagoljska se azbuka zove *bukvica jeronimska* koja ima čak 42 slova. (Rukopis u Historijskom arhivu, teka LX 67.) Čak i 1811. u *Positiones ex scientiis primi cursus philosophici* na zagrebačkoj Akademiji ima među ostalim pitanje: »*Characteres, quos vocamus cyrillianos, quem auctorem habent? item quos Bukviczanos vel Glagoliticos ajunt?*« (tekst u Fanceva, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskog preporoda. Građa za povijest knj.* hrv. XII, Zgb. 1933, 59).

I kasnije neki naši autori upotrebljavaju riječ bukvice ponajviše u smislu alfabet. Tako Budmani u ARj s. v. *Glagolica* veli: *alphabetum glagoliticum, glagoljska bukvice*; a s. v. *Glagoljski*: ovako se zovu slova, bukvice (i knjige njom napisane, obred itd.) narodna, slavenska itd. Danas je živa fraza: očitati nekome bukvicu, tj. žestoko nekoga prekoriti.

Kako već rekosmo, naziv »glagoljsko« pismo vjerojatno nije nastao od naziva četvrtog slova glagoljske azbuke i vjerojatno su ga Hrvati primili od svojih učitelja glagoljskog pisma. U staroslavenskom, odnosno crkvenoslavenskom *glagolati* znači pisati, grafički govoriti, pa je pisani glagol ekvivalent rečenom glagolu (riječi). Vje-

rojatno je na Zapadu, gdje je ovakva riječ bila neobična u narodu, bila povoljnija klima da se razvije novo značenje: glagolati ili glagoliti primijenilo se na govorenje svećenika u bogoslužjenju pa je on postao glagoljaš, njegove knjige glagoljske knjige, njegovo pismo glagoljsko pismo i pomalo glagolica ili glagoljica — i to sve uporedo s nazivom slovënsko pismo. Usput spominjem da se u Hrvatskoj g. 1450, i 1486. i 1521. spominje jedno pleme *Glagolići* (u Bužah) (ARj. po Mon. croat.), a to je ime potvrđeno kod Vel. Gorice u Mažuranićevo vrijeme. No semantički put za ime plemena nije utvrđen. Najstarije potvrde termina nastale od osnove *glagol-* nalazimo u Hrvatskoj, i to u latinskim izvorima. U jednom dokumentu iz 1401: *Nota sub anno Domini millesimo quadringentesimo primo* itd. *presens katerna est conscripta*. Tu je među ostalim imenima: *Item dominus Iuan glagolya vendidit fundum suum seu domum muratam aut palacium; item vineam similiter suam Petro filio suo producentis flor. auri...* (I. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, IX 121.) Isti se spominje u papinskoj buli od 10. III 1402. gdje se govori o odreknuću na crkvu bl. Marije de Klokoth: *per resignationem Ivani dicti Glagoliia*. (Mon. Vatic. hungarica IV 425.) S obzirom na osamljenost ovog oblika »glagolja« nameće se misao da je latinski pisar hrvatski oblik »glagoljaš« pojednostavio u upotrebljiviji latinski oblik »glagolya«. Kasnije je u bezbroj primjera u latinskim izvorima upotrebljen izraz *glagolita* ili *glagolitha*. Najstarije potvrde za ovaj oblik nalazimo u XV st. iz Zagrebačke biskupije. J. Bedeković u »Natale solum S. Hieronimi« 1752, str. 303, priča kako je celjski knez iz pobožnosti prema sv. Jeronimu dao g. 1448. sagraditi crkvu u Stridonu *ac quibusdam religiosis glagolitis contulerat* (Tkalčić 75, samo nije pouzdano čiji je to izraz). G. 1456—1464. u Steničnjaku spominju: *Paulum glagolitum plebanum in Chrotkoviczi*. (I. Tkalčić, Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj, Zgb. 1904, 75 i to po Regestima Jurja Marcelovića pa nije sigurno da li je to izvorni izraz ili Marcelovićev 1698—1745.) Kad su g. 1499. u zagrebačkoj katedrali služili misu za dušu pokojnog biskupa Osvalda, za nekoliko se svećenika koji su služili misu veli u polici naziv *glagolitha*. To je *quidam frater glagolitha*, za koga se na drugom mjestu kaže da je iz Senja; zatim se opet kaže da su služili *duo glagolithe*, pa opet *tres glagolithe*, a tu je i *glagolitha plebanus de Podgorya* i dr. (Acta capituli antiqua 99/25, fol. 9—21, Zagreb. Ove podatke dugujem dobroti sada već nažalost preminulog Ivana Filipovića, arhivista u Hist. arhivu u Zagrebu.)

Latinski oblik glagolita nastao je bez sumnje od osnove *glagol-plus* nastavak *-ita*, analogno sličnim formacijama u mlađoj latinštini kao što su riječi: *minorita*, *carmelita*, *eremita*, *aeropagita*, *Moa-bita*, *Maronita*, *archimandrita* itd. — prema grčkom nastavku *-ιτης*. Od imenice *glagolita* izveden je, naravno, pridjev *glagoliticus* koji je također mnogo puta u izvorima potvrđen. Možda ide među najstarije potvrde ovog oblika tekst u latinskoj aprobaciji glagoljske oporuke gospe Margite pisane u Marincima 1. III 1504. (tekst u Kukuljevića, *Acta croatica* CLXIX, 183). u kojoj se na naleđu među ostalim čita: *Ego Ioannes notarius qui supra, fateor et consensiciens dico, quod presens transumptum est de glagolitico in latinum idioma . . . Testamentum autem in glagolitico scriptum, est per dominum vicarium zagrabiensem confirmatum et sigillo vicariatus sui sigillatum.* (I. Tkalčić, *Pov. spom. Zagreba* III, 24—25.)

No ako se dobro interpretira jedno mjesto u ruskom Hronografu iz 1494. (danas u Rumjancovljevu muzeju u Moskvi br. 453) u kojem stoji *Konstjantinъ filosof naričemyi Kirilъ stvoril gramotu slovenъskimъ jazykom gl(agol)emu liticu* — u kojem bi pogrešno bilo napisano *liticu* umjesto *glagoliticu*, onda bi to značilo da je do ruskog pisara dospio sa Zapada oblik *glagolit* na koji je nastavkom *-ica* dobiven naziv za pismo *glagolitica*. Možda je ispravno mišljenje Mel'nikova da je taj (latinizirani) oblik sa Zapada dospio u XIV st. iz Hrvatske kad su naši benediktinci glagoljaši dospjeli u Češku (Emaus) i Poljsku (Kleparz). (E. I. Mel'nikov, *O drevnerusskih nazvanijah slavjanskoga pis'ma*, *Byzantinoslavica* XXVIII, 1967, 124—140.)

No za potvrdu raširenosti navest ćemo što kraće jedan niz naziva *glagolita* iz uže Hrvatske u XVI i XVII st. Budući da su u zagrebačkoj biskupiji svećenici većim dijelom latinaši, a manjim glagoljaši, to se ovim pridavala distinktivna oznaka »glagolita«. G. 1501. u Kravarskom: *Andreas plebanus sancte Katerine glagolita* (Jelić, *Fontes* XVI 4). — Također 1501. *Jacobus glagolita capellanus de Dragalin in archidiaconatu Praepositi Chasmensis* (Jelić XVI 5). — Iste godine u Petrovini (Velika Gorica): *Quidam Gregorius glagolita ibidem.* (Tkalčić, *Slavensko bogoslužje* 76; Rački, *Starine* IV 210.) G. 1550. Katarina Zrinska osnovala je u Sveticama beneficij za svećenike *qui vulgari sclavonica divina peragerent, vocati ideo glagolitae* (Tkalčić, *Slav. bog.* 77, i to po B. A. Krčeliću, *Notitiae praeliminares*, 1770, str. 425). G. 1574. pristvuju zagrebačkom sinodu župnici pa se barem za šest od njih

uz ime kaže *glagolita* i to u Zelini, Granešini, Nartu, Gorici, Sv. Klari i Maruševcu; za nekolicinu se veli *Dalmata*, što je možda također glagoljaš (Tk al č i ć, Slav. bog. 78). G. 1553. u Gazi kod Karlovca *nobilis presbyter glagolita* (Tk al č i ć 76). G. 1596. obavijest goričkog arhiđakona o kanoničkoj vizitaciji potpisuju *glagolitice* župnici Petrovine, Novigrada kod Karlovca, Bosiljeva, Ribnika, Sv. Vida pod Ozljem, Krašića, Pribića i Priliplja (Tk al č i ć 79). — U XVII st. se po mnogim selima južnog dijela zagrebačke biskupije čitaju imena svećenika s oznakom glagolita, jer je njihov broj pojačan bilo bjeguncima pred Turcima bilo dolaskom primoraca koji su došli ovamo iz ekonomskih razloga, jer je u dalmatinskim (sjevernodalmatinskim) mjestima bilo obilje svećenika. — G. 1622. na vizitaciji *glagolita* je u Peščenici; u Kupincu je *glagolita parochus Martinus Rajevich, natione Dalmata*; u Odri je tada župnik Ivan Mačinović *a partibus maritimis glagolita*; u Okiću je također župnik Juraj Rajković *glagolita*; u Velikoj Gorici također župnik Ivan Ivčić *glagolita*; u Jamnici župnik Juraj Pletikosić *glagolita* (za sve vidi potvrde u Tk al č i ć 81). — G. 1630. na vizitaciji u Brezovici je župnik *glagolita* kao i u Okiću i Kupincu (Tk al č i ć 82). Isto u Kravarskom, Peščenici, Brckovljanima. G. 1634. na vizitaciji *glagolita* je župnik u Brezovici, Peščenici, Zelini, Kupincu, Okiću i Jamnici (Tk al č i ć 82). — G. 1636. na vizitaciji *glagolita* je u Krašiću i Ozlju; 1641. u Dubovcu, u Visokoj, Preseki i Vrbovcu, u Zapruđu i Kravarskom; 1642. u Kupincu (Tk al č i ć 82, 83). — G. 1649. u Brckovljanima je župnik *glagolita*, a ima i *glagoliticum suum missale* (Tk al č i ć 82). Isto u Kupincu. Tada je u Okiću *Liber glagoliticus unus* (Tk al č i ć 84). — G. 1665. *glagolita* je u Radoboju, 1666. u Belec u i Bednji i dr. (Tk al č i ć 85). Ovi obično imaju *Missalia et breviaria glagolitica*. U Velikoj Gorici je i *Matricula matrimoniorum glagolitice descripta*. G. 1622. je u Velikoj Gorici *Missale glagoliticum*. G. 1645. u Okiću je i *Missale glagoliticum* (Tk al č i ć 83). G. 1650. je u Gornjoj Stubiци *Missale glagoliticum* (Tk al č i ć 84). G. 1668. u Trgu kod Ozlja su *Missalia tria glagolitica* i u Dubovcu i Vrhovcima je *Missale glagoliticum* (Tk al č i ć, 85, 86). — Takvih primjera iz zagrebačke biskupije u XVII st. dalje ne nabrajamo; još takvih podataka može se naći u spomenutim djelima Ivana Tk al č i ć a i Jelića. Ali ne možemo a da ne spomenemo kuriozitet iz Vrhovca: *Ecclesia ss. Cosmae et Damiani in Verhovczi Missale glagoliticum. Item libri Chiurilliza duo*. (Tk al č i ć 86). Pavlinski historičar A. E g g e r e r u djelu »Fragmen panis . . .«, Vienna 1663. I, 241, govori o fratru Stanislavu de Bohnia,

koji je živio u Hrvatskoj kao pavlin-glagoljaš, među ostalim: *Regulae, Constitutionem et Sermonum beati Augustini ad fratres glagolitas interpres* (Vj. Štefanić, u Zborniku Historijskog instituta I 145). — Senjski biskup *Sebastijan Glavinić* u opisu puta po Lici 1693. veli za Kosinj kako je negda bilo važno mjesto, što dokazuju »*impressa Breviaria Illyrica*, uti legitur ad calcem eorum quae nunc *sacerdotibus glagolitis* in recitandis horis canonicis serviunt, hic impressa.« (M. Sladović, Pověsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske, Trst 1856, 37. Rukopis je sada u Arhivu JAZU.) — I Ivan Paštrić 1688—1700 u svojoj poznatoj raspravi »*De Missalis, Breviarii Illyrici Romani*...« navodi po biskupijama glagoljaške župe. U porečkoj biskupiji: *glagolitarum* [župe] sunt sequentes...; popis su mu dala dvojica *presbyteri glagolitae*; in Croatia (modruškoj i senjskoj) *villae glagolitarum* — 25; u zadarskoj biskupiji 40 *loca in insulis et villis esse Glagolitas*, itd. (Jelić, Fontes XVII 244). Primjer za *glagolitae* iz Dalmacije: na sinodu u Šibeniku 1618: *de clericis Illyricae linguae, qui glagolitae nuncupantur* (Jelić, XVII 23); M. Karaman u spisu »*De clero Illyrico*« 1741. govoreći o kleru koji celebrira ilirskim jezikom: *Vengono eziandio denominati Clerus Glagolitarum*, e nello Stato li sacerdoti sono particolarmente detti *Glagoliti*. (Cit. Jelić po Milašu XVIII 55, ali ima još izdanje A. Miloševića u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* XL — XLI — XLII, Split 1921.)

Atribut *glagoliticus* i sl. prirodno prati naziv *glagolita*, odnosio se na osobe, na pismo, knjige, pa čak nerijetko i na jezik. Već smo imali prilike spomenuti više primjera baš iz zagrebačke biskupije, a uočujemo da je baš naziv *glagoliticus* u ovoj biskupiji posve redovit, dok se u primorskim krajevima miješaju i drugi već navedeni nazivi. Ipak ćemo ovdje navesti iz raznih sredina 16—17. st. nešto primjera gdje se glagoljskim izrazom naziva jezik. To činimo zato da se vidi kako se taj termin glagoljski i glagoljica (*glagolica*, o kojem će obliku još biti govora) toliko generalizirao i popularizirao da se odnosio i na jezik knjiga koje su bile pisane glagoljicom kao i na liturgiju koja se iz tih knjiga obavljala i da je taj običaj poprimao s vremenom sve šire razmjere sve do naših dana. G. 1650. tršćanski biskup Marentinus u izvještaju za župnika u Podgrađu kaže: »*qui aliam linguam praeter Illiricam sive glagoliticam non callet, et tali celebrat*; za Andreja Matkovića devedesetgodšnjaka, župnika u Draguču, veli: *Illirico sive Glagolitico idiomate Missas celebrat et sacramenta ministrat*; (o tom Andreju Matkoviću znamo da je vršio i

notarski posao, glagoljskim pismom. Vj. Stefanić, Glagoljski notarski protokol iz Draguča u Istri (1595—1639). Radovi 1, 1952). Tako i u Sovinjaku — veli biskup — župnik ima kapelana *linguam Glagoliticam callente* (Jelić, Fontes XVII 141). U Završju u Hrvatskoj g. 1686. župnik nema latinskog ministranta nego mu jedan seljak odgovara *glagolitice, prout olim glagolitis* (Tkalčić 87).

Naziv »glagoljski« i sl. u hrvatskim tekstovima — kako već rekosmo — potvrđen je relativno kasno i u mnogo manjem broju primjera nego ostali nazivi. Za upotrebu u našem jeziku trebalo je dočekati posebnu zgodu i to takvu gdje će se pismo glagoljsko, ćirilsko i latiničko naći u nekoj konkurentskoj konfrontaciji, u alternaciji ili paralelnoj upotrebi, kako bi pisci bili prisiljeni upotrebiti ime pojedinog pisma. Takva je zgoda bila potencirana onda kad su se naši pisci našli u suradnji sa strancima ili u stranoj zemlji. Prvi put se takva zgoda pružila za vrijeme aktiviranja našeg protestantskog pokreta u drugoj polovici XVI st. Tada je došlo do osnivanja hrvatske protestantske tiskare u Urachu kraj Tübingena u Würtembergškoj ponajviše sredstvima njemačke vlastele, a neke su se knjige štampale i u drugim gradovima. Namjera da se ostvari propagandni i prosvjetni program putem štampanja i širenja knjiga protestantskih pisaca izazvala je žive rasprave i o jeziku i o pismu kojim će se te knjige štampati. Mi se ovdje nećemo dodirivati rasprava o jeziku, samo konstatirati zajedničku težnju da jezik bude narodni koji bi bio razumljiv što većem broju čitalaca. U pogledu pisma na prvom je mjestu bio interes za glagoljsko pismo, jer su se pristaše reformnog pokreta, tj. propovjednici i pisci regrutirali iz krajeva gdje je bilo u upotrebi glagoljsko pismo, a to je bila Istra, primorje uže Hrvatske i kraj uz kranjsku granicu. Zatim je došao na red interes za ćirilicu, jer se njom htjelo predobiti za »novu vjeru« pravoslavno-svećenstvo i narod. Treće je došlo na red latiničko pismo za ostale Hrvate koji su se njime služili.

Budući da su njemački feudalci koji su pomagali ovaj pokret trebali da razumiju što knjiga sadrži, to su se već na naslovnim stranama ili predgovorima pored hrvatskih štampali naslovi i uvodna objašnjenja i na njemačkom jeziku. Navest ćemo primjere iz kojih će se vidjeti da se pismo naziva hrvatskim ili glagoljskim. — P. Trubar je u uvodu prijevoda sv. Mateja »Ta Evangeli svetiga Mateuša«, Tübingen 1555. napisao: *le ta krovaška [beseda] s krovaškimi puštabi pisala*. — Već glagoljski pokusni list iz oko 1560. naziva se njemački: *Crabatische Probzedl darauf alle crabatische Alphabet* itd.

(F. Bučar - F. Fancev, Bibliografija hrv. protestantske književnosti, Starine XXXIX, Zgb. 1938, 50; J. Badalić, Jugoslavica usque ad annum MDC, Aureliae Aquensis 1966², *73). *Tabla za dicu. Edne malahne knjižice iz kojih se ta mlada predraga ditca tere priprosti ljudi z glagolskim slovni štati itd. mogu naučiti.* Tubinga 1561. U njemačkom nalazimo samo izraz »in der Crobatischen Sprach. Tabla za dicu... cirulsskimi slovni ima u njemačkom naslovu *in der Syruischen Sprach*. U nekim se izdanjima i za ćirilске tekstove kaže da su *in der krobatischen Sprach*«.

U glagoljskom Katehismusu, Tubinga 1561, veli se u predgovoru da će i Novi testament z glagolskimi i cirulskimi slovni štampati. Tako Stipan Istrijan Konzul, a u posveti na njemačkom sam Trubar naviješta da će najprije štampati prvi dio Novog zavjeta *erstlich mit Crobatischen Buchstaben (dernach mit Cyrillischen)* (Bučar - Fancev, 58). Slično je rečeno i u ćirilskom izdanju 1561.

Glagoljski Prvi del novoga testamenta, Tubinga 1562, ima u njemačkom naslovu: *jetzt zum ersten mal in die Crobatische Sprach verdolmetsch und mit Glagolitischen Buchstaben getruckt*. Tako se to kaže i u Drugom delu Novoga Teštamenta, 1562. U hrvatskoglagoljskom predgovoru se više puta spominju glagolska slova: *Vi znate ošće da slova glagolska ni cirulska posvuda ednaka se ne pišu; ili: U glagolskih' knjigah takajše nismo ga [tj. era] povsuda pisali...* I da to bole ova naša slova znali budete, esmo Ciruliske i Hrvacke tablice ili Bukovñak' to jest a,b,v,g i pročaja NAJPRVO činili štampati (Bučar - Fancev 74).

I u glagoljskom izdanju *Edni kratki razumni nauci*, Tubinga 1562, kaže se u njemačkom naslovu: *mit Crobatischen Buchstaben getruckt* (Bučar - Fancev 81), a u glagol. izdanju *Artikuli*, Tubinga 1562. u njemačkom naslovu *mit glagolischen Buchstaben getruckt* (Bučar - Fancev 88). Glagoljska *Postila*, Tubinga 1562, ima na naslovnoj strani: *sada naiprvo hrvatskimi slovi štampana*; a tako i u njemačkom: *in Crobatischer Sprach mit Crobatischen Buchstaben getruckt* (Bučar - Fancev 96).

I *Edna kratka summa*, Tubinga 1563, ima u produženju naslova: *i s hrvatskimi slovi štampane*; a tako i u njemačkom: *mit Croatischen Buchstaben getruckt* (Bučar - Fancev 106). — *Katehismus* u latiničkom izdanju, Tubinga 1563 u predgovoru se također navodi da *usa Biblija, to je stari i novi Testament... hoće biti hrvackimi i latinskimi slovni jazikom tmačena, i z glagolskimi i latinskimi slovni štampana* (Bučar - Fancev 64). U latiničkom izdanju *Bene-*

ficium Christi. Govorenye vele prudno, Tubinga 1565, na kraju je »Regula«, tj. upute za čitanje pa se kaže: *Ovo hrvatsko čtenje z latinskimi slovni pisano, čtati bude se po običaju glagolskih slov* (Bučar - Fancev 109). — Glagoljsko izdanje *Crikveni ordinalic*, Tubinga 1564, ima u njemačkom naslovu opet *mit Crabatischen Buchstaben getruckt* (Bučar - Fancev 110).

U latiničkom izdanju *Prvi del posztile*, Ratispona (Regensburg) 1568, u predgovoru se govori o hrvatskim protest. izdanjima: *da jesmo štampu u takvom našem jaziku z dijačkimi ili z latinszkimi Harvackimi i Cirulskimi slovni z velikim stroškom . . . naši i dobili* (Bučar - Fancev 103).

I Adam Bohorič u svojem poznatom djelu *Arcticae horulae*, Wittenberg 1584. već na naslovnoj strani veli da je pred gramatikom dodao: *tabellae aliquot Cyrillicam et Glagoliticam. . . Orthographiam continentes*.

Protestanti su dakle upotrebljavali dva naziva: hrvatska i glagolska slova.

Proturiformna akcija katoličke crkve prihvatila je metode protestantskih reformatora i dala se na izdavačku djelatnost. Ta je akcija počela već 1580. iz okoline pape Grgura XIII, kad je o potrebi izdanja liturgijskih knjiga za glagoljaše kardinal Galli pisao zadarskom Natalisu Veneriusu, jer se oni sada još služe starim brevijarima. (*Breviario antico tradotto in lingua Schiavona. D. Farlati, Illiricum sacrum V, 614.*) Ali i ona je naišla na teške probleme oko jezika i pisma. Tražila se orijentacija koja bi putem crkvenoslavenskog jezika omogućila pridobivanje pravoslavaca, a pomoću narodnog jezika šire narodne mase. Ali diskusije su se veoma otegle zbog razilaženja u shvaćanju jezika ili redakcije crkvenih knjiga — uporedo s pitanjem: glagoljica ili ćirilica. Konačno je pobijedilo shvaćanje da su hrvatske glagoljske crkvene knjige pisane iskvarenim jezikom u koji su se uvukli hrvatski dijalektizmi, a pravi književni jezik da je onaj kojim se služe Rusi, točnije Ukrajinci, i da ih treba u tom smislu reformirati (i uskladiti s novim latinskim izdanjima crkvenih knjiga). Poraženo je naziranje da se nova izdanja crkvenih knjiga za hrvatske glagoljaše prirede na bazi kompromisa naših dijalekata. Pobijedilo je i u Rimu gledište da pismo tih knjiga treba da ostane glagoljsko. Ta se diskusija u raznim oblicima (anketama) između naših ljudi i predstavnika crkve, osobito Kongregacije za propagandu vjere vodila još potkraj XVI st., a naročito u trećem i četvrtom deceniju XVII st. Od kandidata za priređivanje

knjiga zbog svojih je naziranja bio poražen prije svega Franjo Glavinić, franjevac, i Ivan Tonko Mrnavić. Onaj koji je pristao da se pokori željama Propagande i dade se na kompliciran i težak zadatak reformiranja knjiga po uzoru ruskog crkvenoslav. jezika bio je franjevac Rafael Levaković. On je namjeravao da izvrši velik program na crkvenom i književno-jezičnom polju, no glavna su mu djela Rimski misal (*Missale Romanum slavonico idiomate*), Rim 1631. i zatim Breviar, Rim 1648. Misal je tek djelomice ispunio nade jezične reforme, dok je Brevijar uz pomoć Ukrajinaca već posve bio rusificiran i postao osnovna knjiga tzv. slavenskog književnog jezika kod Hrvata. Taj su smjer zatim još dotjerivali osobito Ivan Paštrić i Matej Karaman u novim izdanjima Misala i Brevijara kao i drugim spisima, a rusificirani se crkveni jezik pokušavao uvoditi i u nekim drugim izdanjima i neizdanim rukopisima kao službeni, tj. književni slavenski jezik koji se pod tim imenom forsirao sve do prvih decenija XIX stoljeća.

Ipak je borba za narodni jezik (ne crkvenoslavenski) u crkvi u četvrtom deceniju XVII st. iznijela djelomičnu, ali značajnu pobjedu u Rimu, tako da je Bartol Kašić uspio da Propaganda izda njegov *Ritual... 1640.* koji je kao obligatna knjiga bio primljen i u glagoljaškim i u latinaškim crkvama, osobito primorskih biskupija. Vidjet ćemo da će biskupi na svojim vizitacijama zahtijevati od glagoljaša da nabave glagoljski Misal i Brevijar, ali i *Ritual* — mada se katkada i jedni i drugi nazivaju jednim, tj. ilirskim imenom.

Toliko o tom samo usput da se vidi pozadina naziva za glagoljsko pismo.

Dokumentacija ovog razdoblja za našu svrhu najvećim je dijelom u rimskim crkvenim arhivima, naročito Kongregacije Propagande, zatim u arhivima naših biskupija i papinskih nuncijatura — dakle na latinskom i talijanskom jeziku. Potvrda na hrvatskom jeziku ima manje.

Protureformacijska terminologija, koja je uglavnom vezana uz rimsko-dalmatinsko komuniciranje pretežno se služi etničkim nazivima kao što su: *Illyrico*, *Sclavo*, *Sclavonico*, *Slavo*, *Schiavo*, *Sloviniski* i često jeronimskim imenom, *S. Hieronymi*, di *S. Girolamo*, *Gerolimiano*, a katkada riječju *Glagolita*, *Glagolitico*, *Glagolica*, *Bukvica* pa i *Popovica*. O tom ćemo iznijeti primjera u koliko već nisu prije spomenuti.

Već smo mogli opaziti kako se glagoljski termin stalnije upotrebljava u sjevernim krajevima. To potvrđuju npr. i dva slučaja

iz Ljubljane. G. 1600. biskup Toma Hren (inače poznati protureformatorski borac u Sloveniji) zareduje Antona Županića uz navod da je *in suo idiomate Glagolitico dovoljno obučen* (Jelić XVII 187). Slično g. 1601. isti biskup je zaredio Ivana Vitezića (po imenu suđeci, vjerojatno iz Vrbnika) jer je bio dosta upućen u sveti red *in suo idiomate glagolitico* (I. Milčetić, Glag. bibl. 9. po J. Gruden u »Glagolica v akvilejski metropoliji«, Katoliški obzornik IX 153).

Dva latinička rukopisa koji nose naslov *Kazi redovnički* složeni od fra Antona Kašića i navodno štampani u Rimu 1587, kažu na f. 2: *izpisani iz knjig Glagolyskih*. Jedan je rukopis prepisan u Senju 1698. Nije poznato da bi ovo djelo bilo štampano. (Štefanić, Glag. rkpsi JAZU I 197, nota.) A u registru bratovštine sv. Jurja na Trsatu (koji je pretežno pisan glagoljicom) plovao pop Mikula Antonić napisao je jedan unesak latinicom i napisao najprije: *Copia s glaiolskoga* i napokon: *spissah s glaiolskoga*. Dakle dva puta oblik »glajolskoga« (Štefanić, Glag. rkpsi JAZU II 209).

Teže je rastumačiti ovaj oblik »glajolski«. Naprotiv razumljiviji je oblik »glavojski«, koji potvrđuje Mate Gršković kad veli da u Vrbniku kažu *glavojska misa* (M. Gršković u Viencu 1893, 318 u članku Pop Pere). Ja sam u Drazi Bašćanskoj čuo reći *velik glavoljaš* za vrlo učena čovjeka, a tako i glagol *glavoljit* u značenju duboko misliti, razbijati glavu nekim problemom.

O glagolitama po zagrebačkoj biskupiji naveli smo već dosta primjera iz XVII st.

No u sferi talijanske kulture već je drugačije. Kad je g. 1603. biskup M. Priolo na apostolskoj vizitaciji obišao svu Dalmaciju, u zapisnicima te vizitacije (Vat. arhiv Miscell. VII 101) nalazimo mnogo primjera za nazivanje glagoljice i glagoljanja. Sve ih nećemo navoditi nego sumarno. Po raznim mjestima Dalmacije uključujući i kvarnerske otoke svećenici mu pokazuju *Missale illiricum* ili *Rituale illiricum*, *Missale Illirico sermone* (ili idiomate). Svećenici više puta odgovaraju: *Io celebriamo la santa messa et altri divini officii al modo Illirico* i sl. (Karlo Horvat, Glagolaši u Dalmaciji, Starine 33, 537—564). Isti su nalazi i u samostanima ili crkvama trećoredaca; ili nešto variraju, npr. u Prviću: *vidit Missale Romanum et alium Illiricum* (Ivančić, Prilozi 96); u sv. Franje u Rabu *tria Missalia Romana Illirica* (Ivančić, Prilozi 100); u Porozini *Missale Illyricum magnum et aliud parvum* (ibid. 103) i dr.

G. 1603. tršćanski biskup izvještava Sv. Stolicu da su se zbog nestašice svećenstva uvukli mnogi svećenici *ex ritu Illirico et Scla-*

bonico (Jelić XVII 7). G. 1604. pićanski biskup se hvali u svom izvještaju da su pri njegovu dolasku u biskupiju gotovo svi svećenici *Illirico idiomate sacrum in meo primo adventu celebrabant; jam fere omnes latino* (Jelić XVII 12). Porečki biskup g. 1612. izvještava: *Magna pars Curatorum Villarum celebrat Illyrico idiomate* (Jelić XVII 21). Koparska biskupija izvještava bečkog nuncija da po selima ima svećenika koji recitiraju oficij i misu *nell' idioma schiavo secondo la traduzione di S. Girolamo* (Jelić XVII 42 po Pesanteu).

1583. patrijarh G. Grimani prisustvovao je slavenskoj misi »v Kamnjah pri Črničah« (M. Miklavčič 43). G. 1607. apost. nuncij u Mlecima Bel. Gessi izvješćuje tajništvo pape Pavla V o potrebi da se priđe izdavanju Misala i Brevijara »in lingua Illirica«. Traži se pretplata da bi se osigurao trošak za štampanje, a traži se i čovjek koji bi nadzirao posao štampanja. U korespondenciji između Rima, mlet. nuncija i nekih dalmatinskih biskupa g. 1607—1610. uvijek se jednako kaže *Messali e Breviarii in lingua Illirica*. Stvar se izjalovila, jer se nije našlo ni sredstava ni pogodne osobe koja bi priredila izdanja. (O tom u Ivančića, Prilozi 165—175, i Štefanić, Interesovanje krčkih glagoljaša za izdavanje glagoljskih knjiga g. 1609. Nast. vj. 41, Zgb. 1932—33, 201—204.) — Šibenski sinod 1611. zabranjuje pjevanje epistole i evanđelja na ilirskom jeziku osim iz misala *in dicta lingua Illirica inscriptis vel impressis* (Jelić XVII 23 i Farlati IV 48.), a g. 1618. isti sinod: *de clericis Illyricae linguae, qui glagolitae nuncupantur* (Jelić XVII 23, Farlati IV 491).

U naših se pisaca stalno potvrđuje tradicija o svetojeronimskom pismu. Prvi intelektualci svoga vremena, kao što je npr. Vinko Pribojević u djelu »De origine successibusque Slavorum (1525)«, Venecija 1530. veli za Jeronima: *Slavis elementa literarum tradidit*, a začetnik ruske pismenosti mu je Ćiril. Mavro Orbini u »Il Regno degli Slavi«, Pesaro 1601, zagovara da su i Iliri i Slaveni u starom Iliriku govorili slavenski i da je sv. Jeronim autor slavenskog pisma *bukvice*, da je na slavenski preveo Sv. pismo i priredio liturgiju. Dao je i abecedu glagoljsku uz latinska slova (već ima kurzivne oblike, posljednja su mu slova **Ѹ ѡ Ѣ Ѧ**) i ćirilsku uz nazive (as, buk, viede, glagolie itd. — i to bosanskog tipa). Splićanin Mat. Alberti u pismu A. Komuloviću 1607. veli također da imamo dva pisma: uno di S. Hieronimo e l' altro di S. Cirillo. (F. Fancev, Hrv. književno-jezična pitanja, Vrela i prinosi 6, Sarajevo 1936,

11—14.) Orbinove ideje o slavenstvu u ovo barokno doba sigurno su utjecale i na tekstove naših katoličkih poslenika na obnovi crkvenih knjiga za glagoljaše, ali i na neke strane zapadne pisce koji prihvaćaju jeronimovsku tradiciju, dok ćirilicu ponajviše pripisuju sv. Ćirilu (Konstantinu).

Kad je crkveni sinod u Bribiru 1621. povjerio franjevcu Franji Glaviniću na Trsatu reviziju i izdavanje liturgijskih knjiga za glagoljaše i zatim je isti Glavinić ishodio od cara Ferdinanda II štampariju hrvatskih protestanata iz Uracha koja je zaplijenjena ležala u Grazu, istodobno je u Rimu 1622. bila osnovana Kongregacija za širenje vjere (tzv. Propaganda), a 1626. štampariju je nova Kongregacija dala prenijeti u Rim, da ima štampanje knjiga pod svojim nadzorom. G. 1627. izvršena je opsežna anketa o reviziji knjiga, o sposobnom priređivaču i o pismu novih osobito liturgijskih knjiga. Ta cijela anketa, korespondencija i diskusije vođene u okviru Kongregacije u Rimu dali su obilno građe i za ono što nas zanima, tj. o nazivu za glagoljsko pismo. Nazivlje varira.

Inicijativu, koja je u ovom času možda potekla od senjskog biskupa Agatića, preuzeo je Franjo Glavinić, provincijal bosansko-hrvatske franjevačke provincije. On se obratio na papinskog nuncija u Grazu kardinala Borghese g. 1621. a ovaj na cara. Car je isprva odlučio da štampariju pošalje Glaviniću u Rijeku no car je na kraju štampariju poklonio Kongregaciji 1625. na nagovor bečkog nuncija C. Caraffe. Nakon izvještaja o stanju klera i glagoljsko-rimske liturgije u Dalmaciji što ga je zadarski nadbiskup Oktavije Garzadoro poslao Kongregaciji Propagande prije 27. IX 1625. kao apostolski vizitator, Kongregacija je preko papinskog nuncija Caraffe zatražila od cara Ferdinanda da dade nalog da se u Rijeci gdje se sada nalazi »una stampa illirica« štampaju knjige za ilirski kler ili da štampariju pošalje Kongregaciji koja će te knjige štampati. Car je odmah pristao i štampariju poklonio Kongregaciji. (Jelić, Fontes, XVII 45, 46, 47.) Glavinić uostalom nije imao sredstava da sam uredi i iskoristi štampariju. Sva gospoda u korespondenciji štampariju nazivaju *stampa Illirica*. Tonko Mrnavić 1626. ima isti naziv, a njemu su i *Messali e Breviarii illirici* koji treba da se reformiraju i štampaju; i monasi tkonske opatije po njemu *officiano in lingua Illirica*. — I splitski nadbiskup Sforza Ponzoni iste godine operira samo izrazima *illirico* i sl. za knjige i svećenstvo (F e r m e n d ž i n, Starine 24, str. 4—9).

Sam Glavinić dajući tajniku Kongregacije 11. I 1626. izvještaj i prijedlog o štampariji i reviziji knjiga itd. naziva također *stampa Illirica*; nabraja krajeve u kojima se služi misa *nella Illirica o vero Slava, anticamente detta sarmatica lingua*; na molbu svećenstva i vjernika Ilirika, on je izvršio reformu misala. O reformi veli kako taj odgovoran posao treba da rade osobe koje su vješte latinskom, talijanskom *et illirica lingua, cosi anco nel caratere*; da se ne odbaci posve jezik sv. Jeronima, kako bi neki htjeli, jer premda je star, ali je tajanstven, što naročito treba da zna tajništvo Propagande, to je »*che nella Illirica sono due sorta di carattere, uno è ritrovato di S. Cirillo et si chiama Zuriliza, l'altro è inventato da S. Girolamo, et si chiama GLAGOLIZA*, i quali caratteri sono differenti tra di loro essentialmente, quanto è il hebreo dal latino. In quel di S. Girolamo si celebra et si dicono i divini offitii, et in quel di S. Cirillo si stampano alcuni libretti itd., i reforma neka se ne izvrši Ćirilovim pismom, jer bi nastala confozija. Što se tiče štamparije, ona je u Rijeci, u sanducima su pomiješana slova, cioè *quella di S. Cirillo et di S. Girolamo* itd. (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 10—11). Ističem da je ovdje najstarija potvrda naziva »Glagoliza« — glagolica, a još ćemo u XVII — XVIII st. naći to ime samo nekoliko puta i to u Karamanovoj raspravi *Identità della lingua litterale slava* 1753. (M. J a p u n d ž i ć, M. Karaman (1700—1771) arcivescovo di Zara. Roma 1961) i jedan kapelan u Malom Lošinj u vizitaciji g. 1747. odgovara: *Il Credo della Messa si canta parte per glagolizza e parte per schiavetto...* (J. V a j s, o. c. 63).

Isti Glavinić u pismu od 10. IV 1626. pisanom Propagandi o problemima oko priprema za štampanje naziva štamparska slova koja su pomiješana *stampa illirica e cirilla*, a zatim *lettere Illiriche o vero Cirille*; zatim tvrdi da nema u Rimu čovjeka ni iz koje naše pokrajine pa ni iz cijeloga carstva koji bi bio *professore d'eloquenza et carattere Illirico* osim monsinjora Tonka [Mrnavića] (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 13). Krajem 1626. ili početkom 1627. monsinjor Tonko se nuđa Kongregaciji da priredi izdanje Misala i Brevijara *illirici*, ali je odbijen. Odjednom se pojavljuje fra Raf. Levaković pa se mletački štampar već u veljači 1627. nuđa Kongregaciji da se *Breviari e Messali Illirici* štampaju u Veneciji (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 14—15). Ginamija podupire nuncij u Mlecima kod Propagande i pismom od 8. III 1627. hvali njegove prednosti pa veli da je Ginami mišljenja *che il carattere GLAGOLICO, o di S. Girolamo* je najrašireniji među katolicima Bosne, Hrvatske, Kranjske, po otoci-

ma Dalmacije i Rasijske (Rassia); ćirilsko pismo je uglavnom rašireno među šizmaticima; ali on je za bosanski jezik *come più universale*. Predlaže da se iz Rima pošalju u Veneciju slova *nel carattere GLAGOLICO o di S. Girolamo*. U Kongregaciji su dodali marginaliju s kratkim sadržajem te se u njoj izražava: *li Messali e breviarii Illirici in lingua Glagolica di S. Girolamo* (F e r m e n d ž i n, Starine 24, str. 16—17).

Sazrijevala je misao o potrebi ozbiljnog dogovora i suradnji više ljudi na tako važnome poslu kao što je izdavanje novih liturgijskih i drugih nužnih priručnika za hrvatske glagoljaše. Rezultat je bila velika anketa provedena 1627. Dokumente o toj anketi štampao je J. J u r i ć: Pokušaj »Zbora za širenje vjere« god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo. Croatia sacra IV, Zagreb 1934, 143—174. Glavni joj je pokretač bio zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadoro u sporazumu sa sekretarom Ingolijem. O cijeloj problematici piše prefektu Kongregacije Propagande 15. III 1627. te veli da se obratio za meritorne podatke onim dalmatinskim biskupima na čijem je terenu u upotrebi u crkvama »*lingua et carattere illirico*«, a on će sve odgovore podnijeti Kongregaciji. U njegovoj su biskupiji 34 parokijalne crkve *Illiriche* a i fratri trećoreci *ufficiario in lingua e carattere Illirico*. Zatim obavještava: *Il Catechismo in lingua et carattere Illirico è già perfettionato* itd. (J u r i ć 159—160). Dalmatinski biskupi odgovaraju O. Garzadoru. Krčki biskup A. Lippomani želi da Kongregacija štampa *in lingua e carattere illirico di S. Girolamo il Catechismo, Messale et Breviario* (Jurić 161). Istim terminom služi se i osorski biskup (imenjak zadarskoga), ali ondje da su *pochissimi Preti Schiavi* (J u r i ć 161). Ninski biskup odgovara istim terminima pozitivno. Zadarski nadbiskup šalje Kongregaciji odgovore što ih je primio od sufragana, a za Katekizam veli da će ga poslati kad bude dovršen *in carattere Illirico di San Girolamo* (J u r i ć 163). Splitski biskup Sforza Ponzoni piše zadarskom da je više puta obavijestio Kongregaciju o potrebi štampanja *de Messali et Breviarii Illirici* itd. (J u r i ć 163). Znamo za jedan podnesak iz 1626. *per la stampa dei Messali e breviarii illirici* gdje je tvrdio da u njegovoj biskupiji ima najviše *preti Illirici* (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 9). Već 7. V iste godine Garzadoro šalje u Rim »*il Volume del Catechismo tradotto et scritto in lingua et carattere Illirico* (J u r i ć 163).

Međutim dok se stvorila odluka da se štampaju slavenske knjige u isto se vrijeme posebno razbukovala u rimskim krugovima raspra

o tom kojim da se pismom štampaju liturgijske knjige: glagoljicom ili ćirilicom. U toj su stvari bili različitoga mišljenja i naši ljudi. Ćirilicu je simpatizirao tajnik Kongregacije F. Ingoli imajući u vidu dalekosežne planove s istočnjacima. Za nju su se zalagali bosanski franjevci i neki nepoznati izvjestitelj (Dubrovčanin?) pismom kardinalu prefektu Kongregacije 5. juna 1627. On hoće da nova izdanja treba da razumiju svi narodi: Česi, Moskoviti, Poljaci, Ruteni, Tračani, Srbi, Hrvati, Dalmatinci, Dubrovčani, Bosanci i mnogi drugi. Zalaže se za ćirilicu koja je mnogo raširenija i mogla bi služiti i za šizmatike; drugo pismo, koje on zove *Bucuizza serve in pochi paesi et è più difficile della Ciuriliza*; traži da se o tom prijevodu, o gramatici i ortografiji povede široka diskusija (F e r m e n d ž i n, Starine 24, 17—19).

O pitanju pisma Ingoli traži potanje informacije o situaciji na terenu od zadarskog nadbiskupa i nalaže mu da ujedno traži mišljenje ostalih biskupa. Nadbiskup Garzadoro odgovara 19. VI 1627. izloživši svoje mišljenje. On razborito rezonira — a rođen je Talijan — te veli da bi bio uvjeren da će štampanje Misala i Brevijara *in Carattere Cirilliano potesse più giovare, che nel Glagolico, cioè di San Gerolamo kad svećenstvo koje se služi del carattere Illirico* (ovdje pisac misli na slavensko pismo uopće — dakle i na ćirilicu i glagoljicu) izvan Dalmacije ne bi bilo većinom šizmatičko (osim franjevac); ali pošto se glagoljskim pismom služe svi »ilirski« svećenici Dalmacije, Hrvatske i Istre, on misli da je opasno mijenjati im pismo kojim se služe toliko stoljeća i mučiti ih da nauče ćirilsko pismo s vrlo malo nade da će biti primljeno (zapravo knjige ćirilicom štampane) od onog svećenstva koje se služi pismom i jezikom ilirskim u Bugarskoj, Srbiji, Bosni, Moldaviji, Vlaškoj i Rusiji, stoga je on za održavanje pisma sv. Jeronima, jer ako ga napuste oni koji se sada njime služe, zaboravilo bi se to pismo koje potječe od tako velikog sveca kao što je sv. Jeronim (J u r i ć 164). Garzadoru je odgovorio za koji dan splitski biskup. Veli da se informirao kod stručnjaka da bi bilo bolje štampati misale i brevijare *con Carattere Cirilliano, o di S. Girolamo* i izražava mišljenje: *stimo bene stamparli in Carattere Cirilliano, come più universale*; Dalmacija neće biti oštećena jer »perchè gia in quella per lo più si scrive con il cirilliano, il quale non è molto differente dal stampato [misli na bosančicu — vrlo mnogo upotrebljavanu u splitskoj biskupiji, Poljicima i dr.]. Istina je da će se tako nažalost pismo sv. Jeronima posve izgubiti (J u r i ć 165). I osorski biskup odgovara, što se tiče Misala i Bre-

vijara »ilirskih« i veli: *io stimo certo, et così anco viene tenuto da molti, assai meglio stamparli con il Carattere Illirico per più universale adoperato non solo in Dalmatia ma in Bulgaria, Grecia et in altre Provintie* (Jurić 165). Dakle i njemu je čini se *carattere Illirico* = ćirilica, premda govori da se upotrebljava u Dalmaciji, Bugarskoj i Grčkoj (!). A nota bene i taj je biskup Talijan. Ninski biskup Blaž Mandevi veli da se pismom sv. Jeronima služi ne samo Dalmacija nego veći dio Istre, sva Koruška i Štajerska i Kranjska — krajevi koje je on sam posjetio kad je bio u službi akvilejske crkve, a dolazi i sve do Zagreba i odanle dalje u preko 80 župa, stoga bi uvođenjem ćirilice nastala opća pometnja. Stariji se na nju ne bi mogli priviknuti, a mlađi bi se mogli obavezati da nauče i jedno i drugo pismo: na koncu čak dolazi do misli da bi se privremeno mogle knjige štampati u oba pisma (Jurić 165—166). Pa i rapski biskup Teodor Georgius piše: kad bi se Misali i Brevijari štampali ćirilicom, ne bi ih mogli prihvatiti ovdašnji svećenici ni trećoreci s kojima sam se posebno savjetovao, ali kad bi se štampali i ćirilicom i slovima sv. Jeronima, zadovoljili bi se i jedni i drugi (Jurić 166). Krčki biskup A. Lippomani piše: Kad bi se knjige štampale ćirilicom, ne bi se mogle upotrebljavati u njegovoj biskupiji, jer se to pismo nije ovdje nikad upotrebljavalo, *essendo frequentatissimo solamente quello di S. Gerolamo* (Jurić 167).

Zadarski nadbiskup šalje 14. VII 1627. prefektu Kongregacije sve odgovore što ih je primio — kako kaže — *circa il stampare in Carattere di San Gerolamo* ò di San Cirillo i sugerira da se po balkanskim zemljama šizmatici služe ćirilicom, a katolici služe misu latinski (Jurić 167). On je i dalje centralna ličnost u ovoj akciji. Traži za Kongregaciju Propagande stare glagoljske rukopise da bi mogli poslužiti u priređivanju novih izdanja. Dne 12. VIII 1627. obavještava da je našao *un Messale Illirico scritto a mano doicento anni fa* (Jurić 168). Dne 30. VIII 1627. obećao je u pismu da će poslati rukopisni Brevijar iz g. 1366. i jedan misal iz 1402. — *Illirici*. (Jurić 170). Već 18. IX i opet 26. IX 1627. on obavještava prefekta Kongregacije kako je skupio i već poslao u Rim tri misala i tri brevijara: *una cassetta con tre Missali manoscritti in carattere et lingua illirica uno del 1387., l'altro del 1402, e l'altro del 1435. et altrettanti Breviarii scritti come di sopra uno del 1387, l'altro del 1443, e l'altro 1460* (Jurić 171—172). Ti su rukopisi danas identificirani, i to misal Vat. Illir. 4 (Vj. Štefanić u Slovu I, 51—52) iz prve četvrti XIV st., Berlinski Ham. 444 iz 1402. (M. Pan-

telić u Slovu 6—8, 380—383) i Vat. Illir. 8. iz 1435 (Vj. Štefanić, Slovo 1, str. 52); brevijari su: Vat. Illir 5 i 6, Moskovski brevijar iz 1443. u Gosudarstvennoj publ. bibl. (Vj. Štefanić, Krčki rkpsi 431) i Vat. Slavo 19 iz g. 1465. (Japundžić, Glagoljski brevijar iz g. 1465. Radovi Staroslavenskog instituta 2, 155—191). Garzadora informira 24. VIII 1627. dominikanac Ambrozije Lučić da je govorio sa sinom pok. doktora Mateja Albertija (to je onaj koji je štampom izdao 1617. Oficij) o ilirskom Misalu i Brevijaru što ih je on preveo te je konstatirao da je najveći dio preveden *nel carattere Illirico cioè di S. Gierolamo* e una parte col *carattere lattino, però in Illirico*. Alberti ima i *il Navaro tradotto pur in Illirico carattere di S. Gierolamo* itd. Od starih rukopisnih misala i brevijara nada se da će jedan dobiti u Poljicima, kako mu je obećano (Jurčić 168—169). O istoj stvari piše Garzadoru sam Albertijev sin koji stavlja uvjete da rukopise donese Kongregaciji (Jurčić 169). Garzadoro je ta pisma uputio prefektu Kongregacije. Dne 26. IX 1627. piše Garzadoro prefektu kako je dao na znanje svećenicima zadarskim o odluci da se štampa *il Cathechismo in carattere et lingua Illirica* koji su se tomu veoma radovali (Jurčić 172).

U Rimu je na partikularnoj kongregaciji Kongregacije de Propaganda fide 1. XII 1627. stavljeno na dnevni red i pitanje: *an missalia et breviaria illirica essent caractere hieronymiano, an vero cyrilliano imprimenda*. Kongregacija je zaključila mišljenjem da treba štampati u oba pisma i da treba početi od misala. Kongregaciji su prisustvovali i Ivan Tonko (Mrnavić), fra Rafael Croatus (Levaković) i fra Nikola Ruthenus (Ukrajinac), bazilijanac. Bila su pročitana mišljenja dalmatinskih biskupa (koja smo već citirali), samo još saznajemo da je i smederevski biskup bio samo za ćirilicu. Zaključeno je da ako bi se zbog velikih troškova morale knjige štampati samo jednim pismom u tom slučaju su i Tonko i fra Rafael odlučno bili za glagoljicu — *pro hyeronimiano* iz više razloga (koji se uglavnom podudaraju s onim argumentima koje su naveli u pismima Garzadoro i ninski biskup Blaž); naprotiv Nikola Ukrajinac kao i tajnik Kongregacije Fr. Ingoli pristajali su uz ćirilicu iz razloga koji su se obično navodili: da glag. pismo nije tako rašireno kao ćirilsko i zbog nade da će istočni Slaveni prihvatiti knjige Rimске crkve i sl., a konačno da glagoljaši mogu naučiti ćirilicu za mjesec dana. U toj kontroverzi šef Kongregacije kardinal Bentivoglio bio je sklon Tonkovu mišljenju, jer mu se činilo sigurnijim udovo-

ljiti potrebama onog klera koje se služi glagoljicom, jer bi nestašicom knjiga mogli prelaziti u šizmatike. Oni koji su bili za ćirilicu u novim misalima i brevijarima dopuštali su da se katekizmi i druge knjige i privatni spisi mogu štampati i dalje glagoljicom — *hieronymiano*. Konačna odluka je odgođena za kongregaciju koja će se održati u prisutnosti pape (Jurčić str. 172—174).

Međutim R. Levaković je postao prvi Propagandin službeni prevodilac i književni radnik. Već je 1628. izdao u Propagandinoj štampariji glagoljicom *Naukъ karstjanski kratak*, Roma 1628. Na kraju, u kolofonu (str. 69) stoji: *Prenapravlén i prepisan slovmi B. Eronima Stridonskoga trudoljubjem Otca f. Rafaila Levakovića* itd. On je tu samo prenio u glagoljicu latiničko izdanje Al. Komulovića iz 1603, a to je bio prijevod doktrine R. Bellarina. To je bilo prvo izdanje Propagandine glagoljske tiskare i prvi Levakovićev štampani rad. Godine 1629. on je izdao isto djelo ćirilicom uz male razlike i to opet kod Propagandine štamparije. Na kraju veli: *Пренаправлѣнь и преписанъ словми сарпскимми Б. Цурила* itd. (Vj. Štefanić, Bellarmino-Komulovićev kršćanski nauk. Vrela i prinosi 8, Sarajevo 1938, 17—20).

Kao priprema rad na priređivanju glag. Misala Levaković je 1629. izdao drugo glag. izdanje, tj. bukvar pod naslovom: *Azbukividnêk slovinskij iže općennim načinom Psalterić nazivaet se. Pismom b. Jerolima stridonskago prenapravlén o. f. Rafailom Levakovićem Hervačaninom* itd. (v. Jagić u Archivu XII: Zwei bibliographische Seltenheiten str. 630—636). Jagić govori o abecedariju štampanom u Bindonija i Pasinija u Veneciji prije Misala od 1528. Levaković je imao pred očima taj bukvar, ali se i štošta razlikuje npr. izostavio je na kraju znak ꝛ (koji se nalazi u Misalu 1483).

Nakon molitava slijedi pod latinskim naslovom *Azbukvidarium Hieronymianum, habens correspondentes characteres cyrillianes seu Servianos, et latinos* — dolazi alfabet glagoljski pa ćirilski i latinički te imena slova: glagoljicom (ikavski) i ćirilicom (nešto drugačije). Drugo izdanje u Rimu 1693. ima isti naslov: *Azbukividnêk* i gotovo je nepromijenjeno. Primjerak u Bibl. JAZU R 14. U izdanju u Akad. R 264 i 265 je stvarno *Azbukividnêk*. I na f. 2 je *Azbukividnêk*.

Istovremeno Levaković radi na Misalu. G. 1630. Kongregacija udovoljava njegovoj molbi za pomoć i obrazlaže: *rivede il Messale illirico e lo corregge* itd. (Fermendžin 21—22). Prije nego je

Misal izašao Kongregacija traži od zadarskog nadbiskupa izvještaj o količini misala, nada se dobroj prođi »perchè si stampano col carattere di S. Girolamo nella più bella forma, che si sia potuta trovare«. (J. Radonić, Štamparije i škole Rimske kurije, Bgd. 1949, 54.)

Misal koji je konačno štampan u Propagandinoj štampariji nosio je latinski i glagoljski naslov: MISSALE ROMANUM SLAVONICO IDIOMATE — MISAL RIMSKIJ VA EZIK SLAVENSKIJ, RIM 1631. Breve kojim papa Urban VIII odobrava ovaj misal, a zabranjuje upotrebu starih, služi se samo izrazima *Slavonico idioma*. Na kraju misalskog teksta (str. 552) je Levakovićev eksPLICIT u kojem se čita i ovo: *Missal sej Rimskij v̄b naš k̄nigovskij ezik slovinskij preveden* itd. Kolebanje u jeziku, prilično natrunjenom rusizmima, očituje se i u imenu jezika.

Tadašnje raspoloženje u Rimu karakterizira izvještaj u Kongregaciji 22. XI 1632. u kojem se kaže kako je jedan kolektiv u Dubrovniku izradio na narodnom jeziku obnovljeni tekst evanđelja i poslanica ali kad je tekst u Rimu dan na recenziju, recenzenti su ga odbili *perchè non era carattere di S. Girolamo o di S. Cirillo* (Fermendžin 25).

Pošto je bio završio Misal, Levaković je krajem 1631. preko sekretara Ingolija tražio uvjete i mogućnosti za dalji rad u Rimu, među ostalim da mu se dodijeli jedan suradnik koji znade čitati i pisati *nel carattere di S. Girolamo* (Fermendžin 25).

I mletački štampar Ginami služi se izrazom *carattere di S. Geronimo* kad nuđa Kongregaciji svoje štamparske usluge i za misal 1628. i za brevijar 1635. (Fermendžin 19, J. Radonić, o. c. 57—58).

G. 1635. Levaković je glagoljicom izdao Budinićev latinički *Ispovnik za erei ispovidnici* (iz 1582) pa na naslovnoj stranici dodaje: *a sada pismenni glagolskimi ispisan, i napečaćen O. Rafuilom Levakovićem*, Romae Prop. fide 1635. Dakle služi se glagolskim terminom. Tako i Levakovićev suradnik brat Daniel Grozdek u svojem predgovoru na str. 5. veli kako ovaj »Ispovnik« što ga je *ěčkimi pismenni* preveo Šime Budineo *sada ishodi slovni glagoiskimi* trudom M. P. O. *Rafaela Levakovića Ėstrebarščanina* (Ū) itd. Jezik se u naslovu i tekstu zove *slovińskim* (dakle slovinjskim). — Tajnik Propagande Ingoli 1637. izvještava Kongregaciju da je potrebno *rifar il carattere piccolo di S. Girolamo per stampare il breviario illyrico* (J. Radonić, Štamparije i škole Rimske kurije, 59).

Nakon mnogih peripetija i diskusija o jeziku i ortografiji napokon je štampana konačna Levakovićeva redakcija Brevijara obilno rusificirana pod naslovom: BREVIARIUM ROMANUM SLAVONICO IDIOMATE — ČASOSLOVĚ RIMSKII SLAVINSKIMĚ ĚZIKOMĚ, Romae 1648.

Misalu je priložena aprobacija pape Inocencija X od 22. febr. 1648. na lat. s prijevodom na Levakovićeve jezik brevijara. Papa rezonira Levakovićeve idejama o ilirskim narodima i o jeronimovskoj tradiciji, ali operira terminima *idiomate Slavonico, et caractere S. Hieronymi*, zatim *Breviarium Illyricum... in praedictam linguam Slavonicam redigeret*. U glag. tekstu su izrazi: *êzikomĚ slavĕnskimĚ i pismomĚ S. Ieronima*. Levaković je ovom izdanju dodao ispred vječnog kalendara jednu svoju informaciju o svom poslu, gdje kao da se ispričava svećenstvu kojem će biti teže služiti se ovakvim netradicionalnim jezikom pa dodaje: »*AzĚ sotvorihĚ êko povel'ĕno mi bistĚ: a udobnĕe bĕše mnĕ obĕim êzikomĚ našimĚ pisati*«.

Rasprava Levakovićeve o glag. ortografiji (pisana negdje poslije 1642) ima potvrda za nazive. Pozivajući se na svoj Azbukividnjak, naziva ga ondje »*in tabula Azbukividarii Hieronymiani*« (f. 2); kad govori o (tobožnjem) Psalteriju Nikole Rabljanina veli: *characteribus glagoliticis in charta membrana transcripto* (f. 3^v). Tako citira i M. Sović u predgovoru svojoj Slavenskoj gramatici (Starine XXXV, 26). Poslije to citiram govoreći o Karamanu iz Šmurla. Karaman citira točno Levakovića; opet na f. 7^v: *qui Hieronymiano utuntur caractere*.

Kad se u drugoj polovici XVII st. ponovno trebao izdati glag. Brevijar, novo je izdanje bilo povjereno Ivanu Paštriću, učenom profesoru dogmatike u Kolegiju Propagande u Rimu. Djelo je izašlo pod naslovom: BREVIARIUM ROMANUM SLAVONICO IDIOMATE — ČasoslovĚ RIMSKII SLAVINSKIMĚ ĚZIKOMĚ, Romae, Propaganda 1688. sa istim breveom pape Inocencija X. Paštrić ide posve stopama Levakovićeve pa i u terminologiji. Čak je časoslovu ostavio Levakovićevo ime kao priređivača (*trudoljubiemĚ*). On je taj posao obavio, premda nestručnjak, jer se dao ad hoc na studij problematike oko glagoljskih liturgijskih knjiga. Plod toga studija je njegova miscellanea *De Missalis, Breviarii Illyrici Romani et similium divinatorum officiorum origine caractere... Opus in gratiam, decus, utilitatem tum Nationis Illyricae in Dalmatia tum praecipue Cleri Glagolitarum concinnatum à Joanne Pastritio...*

inchoatum ab anno 1688. Za ćirilsko kao i za glag. pismo veli da im je autor Konstantin-Ćiril, ali su sljedbenici rimskog obreda kasnije stali pismo nazivati po sv. Jeronimu »qui Illiricus erat, et ritus Romani, et cuius versionem ac lectionem sequebantur Illyrici asseclae ritus Romani.« Stoga su po tom nazivu neki — bez temelja — mislili da je sv. Jeronim pronašao pismo. To drugo Ćirilovo pismo se po drugom i trećem slovu alfabeta naziva Bukvica, a po tri prva naziva kaže se »ilirski« Azbucvidarium od Az, 2 Buc, 3 Vide; klerici ωοιηλτϑ od ns ηελζαυ ηυηκνιη ηελαηιβηηοδν ns ιφοκ ιριηεελας i slovu »glagolie« glagolite. U svojem pokušaju rječnika on glagoljsko pismo zove *carattere di Bucviza o Hieronimiano*. (I. Golub, Rad Ivana Paštrića na izdavanju glag. liturgijskih knjiga, Slovo 21, 377—387.) Tu je Paštrić popisao po biskupijama župe »glagolitarum« u Istri, Hrvatskoj i Dalmaciji. (Jelić, Fontes XVII 244.) Zatim je Paštrić priredio novo izdanje glag. brevijara, u stvari drugo izdanje Levakovićeva brevijara iz 1648. (Propagandino izdanje 1689), a zatim je redigirao Levakovićev glagoljski misal pod istim naslovom: *MISSALE ROMANUM SLAVONICO IDIOMATE — MISSAL RIMSKIJ VA EZIK SLOVENSKIJ*, Roma, Propaganda 1706. Tu je i isti breve pape Urbana VIII kao i u brevijaru.

I tako možemo pratiti u toku XVII—XVIII st. u mnoštvu primjera kako se terminologija više manje ne mijenja: ponajčešće je to jeronimovsko ili ilirsko, a manje je potvrda za glagoljsko pismo; katkada je to hrvatsko pismo ili bukvice ili popovica. Navest ćemo nekoliko primjera koji nam se čine značajniji ili mjerodavniji.

Juraj Križanić piše g. 1647. R. Levakoviću iz Smolenska da ima Žitije Konstantina-Ćirila: *ipsius vitam antiquissime glagolitice scriptam* (cit. iz V. Jagića, Život i rad J. Križanića, Zgb. 1917, 64, po Bjelokurovu).

U glag. rukopisu Antonin iz XV—XVI st. (u Vat. Borg. Ill. 11) napisan je možda u XVII st. latinski naslov: *Antonin seu Antoninus Illiricum vulgari caractere glagolitico vulgo hieronymitano, anno 1518.* (K. Horvat u Starinama 33, 527). G. 1658. šalje zaderski nadbiskup župnicima: *Decreta infrascripta illirico idiomate versa ac caractere scripta* (Bezić, Glag. pjevanje 159). G. 1647. Valerio Ponte, apostolski vikar osorski, daje dekrete kleru da moraju imati *Rituale tradotto in illirico ed caratteri latini* (dakle Kašićev Ritual), a koji ne znaju čitati latinicu moraju prepisati *in caratteri illirici detti POPOVIZZA le formule dell'amministrazione del Sacramento*... I zatim opet o klericima: *Dovran saper leger e scriver bene*

con caratteri illirici detti popovizza o Hieronimiani et inoltre sapino per ogni modo legger caratteri latini (J. V a j s, Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi. Veglae 1906, 8).

Octavius Spader, Zadranin, biskup Raba (1695—1698), u Prolegomenon Biblicae Sapientiae sect. 2. § 7 tvrdi: suntque et Missalia et Breviaria proprio etiam alphabeto scripta, quod vocant *Popoviza*, nempe praesbyteralem, forte ab auctore D. Hieronymo Praesbytero (cit. iz Mat. Sovića u uvodu Slavenske gramatike, v. Starine 35, 422). Sović dakle misli da se zove popovica po popu sv. Jeronimu (jer je njegov titul u crkvi obično S. Hieronymus praesbyter), a vjerojatnije je da je to pučki naziv za pismo koje čitaju i upotrebljavaju popovi.

To je dakle vrijeme kada pojedini crkveni poglavari u smislu zaključaka akvilejskog provincijskog koncila od 1596. idu za tim da mladi glagoljaši malo po malo nauče latinski ne sileći ih da napuste glagoljicu; kad budu znali latinski, lako će moći prijeći na latinsku oficijaturu. (Tekst dekreta koncila v. u J e l i ć a, Fontes XVI 175.) Takvu politiku provodio je pulski biskup u Rijeci (V j. Š t e f a n i ć, Glagoljica u Rijeci...). G. 1601. porečki biskup izvještava Sv. Stolicu da su u njegovoj biskupiji mnogi svećenici »Illirici«, koji imaju *Missale et Breviarium vetus in lingua Illirica impressa*; da se tko redi za niže crkvene redove dovoljno je da znade čitati *Missale et Breviarium Illiricum*. Ali da bi se u cijeloj biskupiji uvela upotreba latinskog misala itd. i da se odgoji kler koji se služi latinskom i talijanskom knjigom, ubuduće će se tražiti da neće nitko smjeti primiti niti crkvene tonsure koji ne bude znao govoriti i čitati knjige štampane talijanski (J e l i ć, Fontes XVII 2). Biskup Trsta Rinaldi g. 1623. izvješćuje: *non ordinando io mai sacerdote illyrico, pian piano me li faccio Latini* (R a d o n i ć, Štamparije i škole 23).

Službeni nosioci hrvatskog glagoljaštva i ujedno nosioci ideja rimske crkvene politike na ovom sektoru bili su poslije R. Levakovića i I. Paštrića zadarski nadbiskupi V i n k o Z m a j e v i ć (1713—1745) i M a t e j K a r a m a n (1745—1771) te neki manje istaknuti pojedinci, među kojima navodim Karamanova gojenca Matu Sovića iz Cresa (umro 1774). Vinko Zmajević brine se za glagoljaše i osniva se za njih posebno sjemenište u Zadru koje je konačno otvorio Karaman 1748. Zmajević je poslao Karamana u Rusiju gdje je proveo 1732—1737, a Sović je proveo svoje djetinjstvo u Rusiji,

gdje je po očevoj smrti bio pod zaštitom ruskog admirala Mate Zmajevića, brata nadbiskupa Vinka. Te okolnosti još su jače učvrstale od Levakovića započeti ruski utjecaj u književnom jeziku hrvatskih glagoljskih knjiga.

Prije nego je Karaman stupio na pozornicu, u Zadru piše jedan franjevac 3. reda dva glagoljska rukopisa koja je kanio štampati uz pomoć nadbiskupa Zmajevića. Kao neliturgijske knjige pisane su narodnim štokavsko-čakavskim govorom. To su: *Govorenja duhovna i nauk za žakni itd. po P. Ocu F. Marku Kuzmiću Zadraninu*. Prvi dio na kraju datira 1725. U predgovoru među ostalim veli: i hotih ga ispisati u svoi vlastiti jezik materinski i *slovmi slovinskimi* zašto *slovmi šćavetanskimi* mnoge riči ne mogu se vele dobro ispraviti *kako slovinskimi*. Poslije predgovora slijedi i kratki bukvar koji je napisao i latinicom pod naslovom: *Pogodba slova Illyricki* (Štefanić, Glag. rukopisi JAZU I 263). Drugo djelo je: *Zarcalo od jistine meju carkve istočne i zapadne po gospodinu don Karsti Pe(j)kiću od Čiprovac...* prepisano čisto i razborito iz *sarpskoga u slovinski* po P. O. F. Marko (!) Kuzmićeviću Zadraninu... Posveća Vicencu Zmajeviću arhibiskupu zadarskomu godišta 1730. U posveti nalazimo: *ne uzmanhah svaka našasta iz nĕgovih sarpskih knjiga u ove harvatske slovmi svetoga Erolima postaviti*. Kuzmić (ili Kuzmićević) nije imao sreće da mu se knjige štampaju premda su bile pisane glagoljicom (Štefanić, o. c. 206—207).

Po Zmajevićевой preporuci Karaman je 1738. došao u Rim i preuzima ulogu učitelja crkvenoslavenskog jezika i priređivača knjiga za Kongregaciju Propagande. G. 1739. izdaje u Rimu kod Propagande *Bukvarĕ slavenskij pismeni veličajšago učitelja B. Ieronima Stridonskago* (Nova izdanja 1753. i 1763. i 1788; prva dva su štampana glagoljskim i ćirilskim slovima u Rimu. Na kraju bukvara ima i posebna rasprava: *In Alphabetum Illyricum expositio*. Druga dva izašla su u Veneciji samo glag. slovima. G. 1741. štampan je u Rimu kod Propagande u njegovoj redakciji glagoljski misal pod naslovom: *MISSALE ROMANUM SLAVONICO IDIOMATE — MISALĖ RIMSKIJ SLAVENSKIĖB ĖZYKOMBĖ*. Istodobno je Karaman za Kongregaciju Propagande napisao oko 1741. veći informativni izvještaj *Del Clero Illirico* (tj. o glagoljašima). U njemu ipak veli da se ovaj kler zove *Clerus Glagolitarum* odnosno *Glagoliti*. Pošto je postao osorskim biskupom (1742), provodi u djelo po glagoljskim župama svoje ideje o održavanju glagoljskog bogoslužja i odgovarajućih knjiga u književnom slavenskom jeziku. Mnogo po-

tvrdi o glagoljaškom kleru i njegovim knjigama pa i terminologiji iz arhiva osorske biskupije prije i poslije Karamana publicirao je J. Vajs u brošuri: *Memoria liturgiae Slavicae in dioecesi Auxerensi*, Veglae 1906. Tu nalazimo kako se i ovdje u XVII st. išlo za tim da klerici pored glagoljice treba da znadu i latinicu. Apost. vikar Valerio de Ponte 1647. traži: *Dovran saper legere e scriver bene con caratteri illirici detti popovizza o Hijeronimiani et in oltre sapino per ogni modo legger caratteri latini* (V a j s 8). Klericima na Lošinju nalaže se da dođu pred vikara i pokažu koliko su napredovali u čitanju i pisanju *dei caratteri illirici e latini* (V a j s 12). U raznim mjestima se nalaže kleru da nabave *Breviario riformato illirico*. Često se i na vizitacijama i u drugim zgodama konstatira da imaju ili se nalaže da nabave *Messale Illirico*, i to u toku cijelog XVII i XVIII st. Katkada je Misal *Illirico sive in Schiavo* (Vajs 33). Traži se i da se nabavi *Rituale Illirico* (tj. Kašićev iz 1640) pisan narodnim jezikom i latinicom ili *schiavetto*, tj. lekcionar na nar. jeziku (možda opet Kašićev iz 1641). G. 1726. biskup Nikola Dražić zabranjuje da »ilirski« svećenik celebrira misu s latinskim misalom, nego da mora *servirsi del proprio stampato in Roma con caratteri Illirici* (V a j s 46). Evandjelje i epistolu moraju najprije čitati iz »Messale Illirico«, a poslije neka ih pjevaju *da Schiavetto* (V a j s 47). Biskup Nikola Dražić je u Malom Lošinju 1732. izdao naredbu: *che nel avvenire non si scrivano li Battesimi con lettere Illiriche ma con lettere Italiane e anche in lingua Italiana* (Vj. Štefanić, Glg. rkpsi JAZU II 168). Prije su se naime pisale matične knjige glagoljicom, a poslije talijanski. Sam Karaman je obavljao pažljivo vizitaciju 1743—1745. Svuda je propisivao *Messale Illirico nuovo*, ali i on traži nabavu i *Schiaveta* i *Rituale Illirico* te *carte Gloria in Illirico* (V a j s 48—56). Slično postupaju i njegovi nasljednici. Biskupu Nik. Dinaričiću priznaje g. 1747. kapelan u Malom Lošinju: *Il Credo della Messa si canta parte per glagoliza e parte per Schiaveto il che non va bene* (V a j s 63). Isti biskup na vizitaciji u M. Lošinju 1752. određuje da se svi svećenici ispituju o celebriranju mise i nell'intelligenza e perizia della *lingua glagolitica* in cui celebrano ed officiano itd. (Vajs 67). Glagoljaši se u ovim zapisima često nazivaju talijanski *Prete Illirico*. G. 1756. u M. Lošinju župnik veli biskupu da pop Frane Juričić govori misu i oficij *in Latino* di che non ha cognizione, essendo *Prete Illirico* (V a j s 69). Biskup Dinaričić nastavlja zahtjevanjem da svećenici uče i poznaju »ilirski« jezik kojim

celebriraju. Iste g. 1756. biskup je konstatirao u inventaru M. Lošinja nekoliko rukopisa pisanih *con caratteri Illirici* (correctum in *Gerolimiani*); u stvari su to sve matične knjige (V a j s 69).

Slično glase tekstovi vizitacija i za biskupa Bernardija (1757—1781) kao i Simuna Spalatina (1782—1798) s istom terminologijom. Rjeđi je slučaj da je u inventaru u Lubenicama 1784. Un *Messale slavonico* (V a j s 91), a iste godine u Zmergu (Mergu) zabilježen je Un *Messale Glaccoito* (sic! V a j s 91). Isto tako u Belom u crkvi sv. Petra: Ha due Missali uno *Glaccoito*... (V a j s 92). U crkvi sv. Ivana u Stepići isto tako (ibidem), premda se u drugim mjestima veli *Illirico*. U spomenutoj crkvi u Mergu se g. 1790. valjda onaj isti misal naziva misal *Glagoito* (sic! V a j s 98), a g. 1803. isti je misal *illirico* (V a j s 100). U Velom Lošinju kler pomalo zanemaruje glagoljsku oficijaturu tako da g. 1785. na vizitaciji veli jedan svećenik da se prije recitalo u koru i da su sudjevali *molti Ecclesiastici* che sapevano leggere in *Illirico*, ora però pochi sono quelli che sono instruiti nella *lettura Illirica* (V a j s 95). Ipak je u Velom Lošinju u jednoj crkvi g. 1789. misal in *glagolito* — dok se drugdje veli *Illirico* (V a j s 96). Za starinu glagoljskog imena u ovoj biskupiji svjedoči i to da se u jednoj ispravi 1611. spominje un *libro glagolitico*... esistente in cancelleria episcopale d'Ossero (S. Ljubić, Borba za glagoljicu na Lošinju, Rad 57, 180). Toliko o nekim pojedinostima u Karamanovoj biskupiji koju je on napustio 1745. i preuzeo stolicu Vinka Zmajevića u zadarskoj nadbiskupiji.

Kao zadarski nadbiskup nastavio je akciju svog prethodnika na otvaranju sjemeništa za glagoljaše. Otvarajući 1748. ilirski kolegij u Zadru on je u njegovu statutu odredio da gojenci moraju naučiti scrivere *Illirico* tanto in caratteri *glagolitici* o *Gieronimiani* che in *Cirilliani*, ed apprendano il *Litterale Illirico*, affine di intendere il *Messale* e *Breviario* (Jelić, Fontes XVIII 66).

Taj borac za crkvenoslavenski književni jezik (ruske redakcije) u rimskom obredu i ujedno za glagoljicu imao je prilike da svoje znanje i uvjerenje (entuzijazam) dokaže u poznatoj raspravi pod naslovom *Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne' libri liturgici* što ju je dovršio g. 1753. Ta velika rasprava (str. 592) koja sadrži cijelu problematiku i povijest slavenskog bogoslužja, osobito kod hrvatskih glagoljaša, u stvari je njegova apologija pisana po nalogu Propagande u obranu njegova glagoljskog misala iz 1741. koji je oštro osudio dubrovački svećenik S t j e p a n

Rosa (Rusić) u svojem spisu *Annotazioni fatte sopra il Messale Illirico* itd. (1750) upućenom Kongregaciji Propagande tražeći da se crkvene knjige pišu narodnim jezikom dubrovačkim i bosanskim, a ne crkvenoslavenskim. Karaman se tu opet zalaže za Jeronimovo podrijetlo glagoljice i slavenskog prijevoda Sv. pisma, za slavenski književni jezik u crkvi i glagoljicu.

U IV. poglavlju Karaman veli: »In fatti l'alfabeto slavo o illirico dividesi in *Gerolimiano e Cirilliano*. Questo dal suo autore denominasi *Kjuriliza*; quello dicesi *Bukviza*, et anco *Glagoliza* da *Bukvi*, che sono *litterae*, e da *glagolju*, ch'è *loquor*. Dell' uno servesi la chiesa Greco-Slava; dell'altro la Slavo-Latina. La varietà degli alfabeti non varia la lingua. Nella stessa lingua con caratteri *Gerolimiani* fu fatto scrivere da Teodoro ultimo arcivescovo di Salona il salterio della versione di s. Girolamo ducento, e più anni prima, che predicar cominciasse S. Cirillo, come s'ha da manoscritti originali del P. Rafaele Levacovich...« I sada govori o famoznom psaltiru klerika Nikole Rabljanina koji je prepisan g. 1222. Levakoviću ga je posudio Mrnavić da ga prepíše. I sada Karaman tvrdi da je sačuvan jedan odlomak Levakovićeva prepisa tog psaltira* u kojem je i prijevod sv. Jeronima uz prijevod Septuaginte. Tu u noti K. citira Levakovića gdje on govori o slovu **PP** (u Šmurlo krivo **Π**) o Rabljaninovu psaltiru *characteribus glagoliticis*... transcripto (E. Šmurlo, Über Caramanus Werk Identità oder Considerazioni, *AfslPh* 33, 1911; 108—110; Štefanić, Krčki rkp. 126—127). I u štampi su mu *caratteri Gerolimiani*. Poziva se na razne autore u pogledu jezika i pisma Slavena. Posebno ističe one koji su bili mišljenja da je Jeronim otac slavenskih slova i prevodilac sv. Knjiga. To je npr. Faust Vrančić u svom rječniku pet jezika, Venecija 1595. Njemu je i Assemanijev evangelistar pisan *character antiquo hieronimiano*. I za glagoljske misale i brevijare iz XIV—XV. st. koji su se čuvali u biblioteci Kolegija Propagandina u Rimu veli: *di Caratteri Gerolimiani*. Ali kad govori o bilješci Misala iz prve

* Levakovićev fragment psaltira tobožnjeg N. Rabljanina našao se u franj. samostanu u Dubašnici (Vj. Štefanić, Krčki rukopisi, str. 127). Ovdje se našao i drugi Levakovićev odlomak rasprave o slavenskoj azbuci iz koje citira Karaman ono o psaltiru. Karaman ovo mjesto o Psaltiru N. Rabljanina citira točno iz Levakovićeve rasprave o alfabetu (ortografiji). V. Jagić je čvrstim argumentima dokazao da je ovaj Psaltir falsifikat koji je T. Mrnavić podmetnuo Levakoviću, a uzeo ga kao važan spomenik jezika i pisma i Karaman i poslije njega drugi. (V. Jagić, Tomko Marnavić als Fälscher des angeblich im J. 1222 geschriebenen glagolitischen Psalters. *AfslPh* 33, 111—134).

četvrti XIV st., tj. o inventaru omišaljske crkve iz 1475. Karaman se izražava: *Messali Illirici* (A. Cronia, *Glagolitica Vaticana*, Slavistična Revija V—VII, Ljublj. 1954; M. Japundžić, *Matteo Karaman, Romae* 1961, 86).

Prvi je u naučne svrhe iskoristio Karamanovu raspravu poznati kardinal Jos. Assemani u djelu *Kalendaria ecclesiae universae*, IV, Rim 1755. Mnoge je odlomke iz nje citirao, ali (u vezi s problemom Psaltira Nikole Rabljanina) odbija da bi sv. Jeronim mogao biti prevodilac slavenskog psaltira, a u potvrdu se poziva i na našeg bizantologa Anselma Bandurija (str. 422—445).

Rosa (Rusić) koga Karaman per extensum citira u svojoj obrani terminološki se izražava o Karamanu »*l'interprete Glagolitico nella sua versione del Messale*« itd. (Japundžić, *Matteo Karaman*, Roma 1961, 85).

Karamanove argumente prihvatio je papa Benedikt XIV tako da je 15. VIII 1754. izdao konstituciju u kojoj se poziva na papu Ivana VIII koji je dopustio *nationi Illiricae, una cum idiomate, quod nunc Slavum litterale appellant, et characteribus, quos Hieronymianos dicunt, adhibendum concessit*, zatim nalaže svima koji se služe slavensko-latinskim obredom da upotrebljavaju misale, tabele i brevijare *characteribus Hieronymianis impressis typis Congregationis Propagandae Fidei* itd. Ujedno papa zabranjuje abuzivnu upotrebu narodnog jezika u misi. (Tekst A. Cronia, *L'enigma del glagolismo in Dalmazia*, Zara 1922 (1925), 109 i Jelić, *Fontes XVIII*, 80.) Papa ne zabranjuje ovdje upotrebu lekcionara (»šćaveta«) pa se iz njega i dalje čita epistola i evanđelje, ali propisno poslije crkvenoslavenskog (ili latinskog) čitanja, no to se u praksi ipak zloupotrebljavalo kod klera koji nije dobro poznao glagoljicu. Npr. koparski biskup Karlo Camuzzi referira među ostalim Sv. Stolicu god. 1765. da se u njegovim župama kao i po cijeloj Istri gdje vlada »ilirski« jezik običava na misama poslije latinske epistole i evanđelja čitati ili pjevati epistola i evanđelje *Illyrico sermone, non quidem ex Missali Romano characteribus Illyricis seu Hieronymianis impresso*, jer su ta slova njegovom kleru posve nepoznata, nego čitaju iz »šćaveta«; pita da li taj običaj treba održati zbog velike starine i omiljelosti kod naroda; dodaje da je teško prisiljavati župnike da nauče *characteres Hieronymianos difficillimos* (Jelić, *Fontes XVIII*, 88).

Kako u ovo doba raste klima u korist latinskog jezika u glagoljaškim centrima pokazuje i primjer Krka, gdje je g. 1744. mle-

tački dužd dao zatvoriti u Krku školu za glagoljaše s obrazloženjem da se pokazalo da je od slabe koristi učenje slavenskog književnog jezika i da se klerici priklanjaju latinskom jeziku. (Štefančić, Hist. podaci o srednjoj školi u Krku, Krčki zbornik 2, Krk, 1971, 15). Tako je i na Krku rastao interes za šćavet (M. Polonijo, Prvi uzmak glagoljice u krčkoj biskupiji, Radovi Stsl. instituta 2, Zgb, 1955).

Karamanov gojenac, pomagač i istomišljenik Matej Savić preveo je na latinski i preradio Slavensku gramatiku Meletija Smotrickoga (izd. 1619) koju je opremio opsežnim predgovorom u kojem je štošta preuzeo iz Karamanove rasprave *Identità*. Među ostalim o Psaltiru Nikole Rabljanina *characteribus glagoliticis in carta membrana transcripto*. Stoga i on kaže da je Assemanov ev. pisan *characteres antiquo hieronymiano* i dalje zaključuje: *hieronymianum characterem utpote antiquiorem etiamtum viguisse apud Illyricos*. Njemu je *hieronymiano characteres* pisan i glagoljski rukopis Mihovila Sultića (a to je zbornik koji je danas u Oxfordu Ms. Can. Lit. 414) koji on dosta dobro datira: *ante annum 1462*. *Hieronymiano characteres* mu je pisan i onaj glagoljski odlomak s azbukom u poznatom Radosavljevu rukopisu iz XV st. kao i mnogi drugi glagoljski kodeksi pisani i štampani o kojima tu govori Savić. Savić tu na str. 415. priznaje da *ne pozna starijeg jeronimskog alfabeta od onoga u Radosavljevu rukopisu*. Priznaje i to: *Monumentum nomenclaturae hieronymiani alphabeti antiquum, quod sciam, non habemus*. (I. Milčetić, Matije Savića predgovor »slavenskoj gramatici«, Starine XXXV, Zagreb 1916, 402—415 i Starine 33, 497 i dr.). Ipak mu je poznat i naziv »Slavonico«: *Missalia slavonica* (o. c. 405) ali u svojoj raspravi pod terminom »slavonicum« često misli općenito na slavenska pisma, bilo ćirilsko bilo glagoljsko. Pretresajući glagoljska slova (uporedo s ćirilskim) kod Orbina, Levakovića i Karamana za glagoljicu mu je redoviti naziv *alphabetum Hieronymianum*. U raspravi koja je u stvari pisana još prije gramatike, a izdana posthumno 1787. pod naslovom *Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava litterale in Dalmazia* Savić iznosi slične misli kao u spomenutom uvodu i služi se istom terminologijom. Izdao ju je i popratio bilješkama Trogiranin Radoš Michieli Vitturi. On je na str. 15 u bilješci protumačio izraz *glagolitico riječima*: *Glagolitico così detto da Glagole o Glagolie quarta lettera dell' alfabeto medesimo detto anche Geronimiano, che è usato a nostri tempi nei Libri Sacri*.

Suvremenik i sumišljenik Karamana i Sovića bio je i jedan manje poznati glagoljaš s Krka, a to je *Ivan Kraljić* (1705—1762) koji je u rukopisu ostavio glagoljski rječnik *Slovníkъ slavenskij latinskij harvatskij*, 1754. Tu je u početku bukvar: *Bukvarъ slavenskij pismenъi B. Ierolima*, koji polazi od Karamanova Bukvara iz 1739. I njegova je želja da klerici pomalo uče i latinski, za što se naročito zalagao tadašnji krčki biskup Petar Zuccheri (1739—1778). Kraljić čak izjavljuje sklonost prema latinici: *Bil bih reči harvatske slovima šćavetanskima pisal, ali sudil sam mnogim mučno biti rukopis štiti takov* (Vj. Štefanić, Ivan Kraljić i njegov glagoljski rječnik, Građa za povijest književnosti hrvatske, XV, Zagreb 1940, 151—181).

Nastavljajući tradiciju Levaković-Karamanovu i rimske Kongregacije Propagande, izdaje se u Rimu još jedno, i to posljednje glagoljsko izdanje (najkrupnije) u ruskoj redakciji, a to je *Breviarium Romanum Slavonico idiomate — Časoslovъ rimskij slavenskijmъ êzikomъ* itd. Rim 1791. Pripremali su ga već Karaman i Sović, a redigirao ga rapski biskup Petar Galzinja (Gocinić). Priložena mu je aprobacija pape Pija VI s već ustaljenim formulacijama gdje se kaže: *Breviarium, Ritu quidem Romano sed idiomate Slavonico, et caractere S. Hieronymi*.

Sva su ta rusificirana izdanja pospješila propadanje glagoljskog pisma i pismenosti kod Hrvata.

Kao potvrdu kako se u vatikanskom ambijentu ustrajno upotrebljavalo jeronimsko ime za glagoljicu spomenuo bih također kataloge izdanja Propagande fide »Elencus (ili Catalogus) librorum sive typis, sive impensis S. Congregationis de Propaganda« koji su izlazili od prve pol. XVII st. pa sve do XIX st. Tu se uvijek pod *Illyrica* za glag. izdanja kaže: *Characteres S. Hieronymi*. Istom g. 1858. tu se prvi put umjesto toga pod rubrikom *Illyrici* nalazi za par glagoljskih izdanja naziv: *Slavonici-Lagoliticici(!)*.

Kako se naziranje o sv. Jeronimu kao tvorcu glagoljice bilo raširilo ne samo kod naših ljudi, već i kod priličnog broja stranih pisaca, već smo usput spominjali. A mogli bi se spomenuti i drugi slučajevi koji su možda nastali pod utjecajem čitanja Orbinova djela iz 1601, ali ima toga i iz starijeg doba.

Godine 1600. trećoreci od Sv. Stolice traže da se i dalje mogu po Dalmaciji i drugim gradovima gdje borave mirno moliti služeći se privilegijama što su ih dobili od prijašnjih papa i svetih koncila

i što su ih dobili sv. Jeronim i Ćiril — i da im nitko ne smije praviti poteškoće — *Missas lingua Illirica* — (Ivančić 165).

1607. Mletačka nuncijatura izvješćuje Sv. Stolicu o potrebi da se štampaju *Misali* i *Brevijari in lingua Illirica* pa veli: *Dicono che l'instituto di quei libri in tal lingua sia sin dal tempo di S. Girolamo* itd. (Ivančić 166).

Naravno da ćemo u XVIII. st. naići na još mnoge potvrde o jeronimskom i ilirskom nazivu glagoljice kod službenih i neslužbenih ličnosti (neke smo već i prije spomenuli naročito u vezi s problemom franjevac trećoredaca). Još ćemo navesti neke značajnije potvrde, ali manje za samo jeronimovsko ime, a više za glagoljski naziv.

Npr. u građi o franjevcima u Kopru nalazimo: g. 1716. riječ je o talijanskom izvatku iz samostanskih knjiga *descritte nell' Carattere Illirico* (Vj. Štefanić, *Starine* 46, 272). Drugi je izvadak iz predloška *descritto con lettere Slavoniche in Idioma Illirico* (o. c. 279); u inventaru istog samostana u Kopru g. 1750. nalaze se *Misali ervacki veli i mali* (o. c. 254); g. 1765. fra Gaetano Cian ima: *un breviario latino et uno illirico* (o. c. 290); a poslije njegove smrti u popisu njegovih stvari ti su brevijari popisani glagoljicom ovako: *Bi barviël arvacki i latin stari oba* (o. c. 292).

Razne potvrde službene i neslužbene osobe daju u 18. st. trećorecima glagoljašima za mletačke vlasti. Sam provincijal trećoredaca Antun Juranić 1768. u vlastitom izvještaju Vijeću desetorice, pozivajući se već na privilegij pape Ivana VIII. i drugih papa (po običaju), veli: *praticano la quotidiana officatura Ecclesiastica nella vera madre lingua slavonica litterale, con caratteri Gerolimiani* (Ivančić, o. c. u Prilozima 120). G. 1774. zadarski kapitularni vikar: *che officiano e celebrano la S. Messa nella pura Madre lingua Illirica, osservando rigorosamente li precetti del linguaggio Glagolitico, solo inteso dalle genti nazionali* (Ivančić o. c. 179). G. 1781. stanovnici sela Galovac da obavljaju »la quotidiana Ecclesiastica officatura in lingua Illirica Gierolimiana« (o. c. 181). Iste godine kapelan i stanovnici Torrette: *officiano per antico costume nella lingua glagolitica o sia Litterale Slavonica* (o. c. 186); a zadarski župnik slično: *in lingua Gierolimiana o sia Illirica litterale* (o. c. 187). G. 1783. u Novigradu u Istri biskup Gian Domenico Stratico govori na zboru trećoredaca: *Premda je ilirski jezik Srba i Rutena u stvari isti, Kongregacija je htjela sačuvati i Caratteri dal nostro gran Dottore S. Girolamo statuiti ripudiando i Serviani*. Preporuča im da *mladi oltre una solida Glagolitica lettura secondo l'ortografia del mo-*

derno *Messale* compilato dall' Illustr. e Rever. Caraman di sempre felice ricordanza, anche i *Grammaticali elementi* apprendessero, onde poter poi ridurre in una vera lezione *Glagolitica il Rituale e gli altri Libri liturgici* itd. Korisno bi bilo da kler dobije »anche in *Glagolitico i Libri neccessarii a studiarsi per la Teologia e la Morale ed altre cognizioni*« (I v a n č i ć, o. c. 196).

Skočimo u Senj, središte glagoljaške biskupije, gdje su svećenici nakon rusifikacije knjiga bili počeli napuštati upotrebu glagoljskih knjiga.

G. 1701. senjski biskup u izvještaju Sv. Stolici o svojoj biskupiji među ostalim kaže: *Nicolaus Maricich sacerdos latinae et glagoliticae linguae satis peritus* (J e l i ć XVIII², po Farlatiju).

U formuli zakletve koju daju senjski kanonici g. 1705. među ostalim stoji: *glagolismum* intra semestre ad summum adiscam... (J e l i ć XVIII 8). Tu prvi put nalazimo izraz *glagolismus*, pod čim se vjerojatno ne misli samo na pismo nego i na jezik, kako bi mogli obavljati bogoslužje iz glagoljskih knjiga.

Kanonik M a r k o B o n i f a c i o prepisao je rukopis s glagoljskog na latiničko pismo te ga ovako na početku naslovio: *Dialog svetoga Gargura. Pripisan iz Glagolyskog Pisma, u Senyu na 13. Maja Leta Isukarstova 1719 po meni redovniku M. Bonifaciu* itd. Slično na kraju: *Ia Pop Marko Bonifacio kanonik senyski Crikve Katredale pripisah ga i sversih iz pisma Glagolyskoga S. Gerolima* itd. (V j. Š t e f a n i ć, *Glag. rkpsi o. Krka*, 154—156).

U zapisniku kanonske vizitacije biskupa V u k a C o l i ć a g. 1751. u preslušavanju arhiprezbitera I v a n a D r a g a n i ć a o prošlosti kaptola stoji i ova izjava: *Archidiaconus autem, ut memini me legisse in aliquo libro Glagolitico Comitibus de Conti, habitabat in Draga sive in Valle, ibique Typographia Glagolitica fuit*. Pretpostavlja se da je tu riječ o poznatoj senjskoj glagoljskoj stampariji (V l a d o K r a l j i ć, Još jedna glagoljska tiskara, Zvona, Rijeka 1974, 11. studeni).

G. 1776. u Omišlju je notar s hrvatskoglagoljskog preveo na talijanski neke akte pa veli: *le quali spese si ritrovano scritte per glagolito in un libro vecchio della detta Scuola di S. Maria, il quale libro principiò del anno 1438...* Ali odozgo je napisao talijanski: *Traduzione della Carta Illirica* (Š t e f a n i ć, *Glag. rkpsi o. Krka* 2.3).

G. 1782. plovnik Dubašnice na Krku Petar Žgombić dodaje u početku jedne matične knjige koja je pisana glagoljicom: *Conforme*

antico costume sono tutti descritti nella lingua Illirica col carattere glagolitico (Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi JAZU II 145).

Rodom Dubrovčanin A. B a n d u r i, bizantolog, u svojem velikom djelu *Imperium orientale*, Pariz 1711, također je usput nijekao ulogu sv. Jeronima u slavenskoj pismenosti. A tako je i učeni Maronit kardinal A s s e m a n i u djelu *Calendaria ecclesiae universae*, Rim, 1755, IV, negirao ulogu Jeronimovu a početak slavenske pismenosti pripisao Konstantinu-Ćirililu, premda je čitao Karamanovu obranu *Identità* (1753). Posebno se zalagao za primat glagoljice (nasuprot Dobrovskom). G. D o b n e r u *Abhandlungen der boehm. Gesellschaft*, I, 1785. je odbacio ulogu sv. Jeronima. Još 1775. je A. N. Voigt, proučavajući staru pismenost Čeha, opovrgao domišljanje o Jeronimovoj ulozi. Glagoljski naziv se nije više mijenjao u daljnjoj slavističkoj nauci. Sporno je ostalo samo pitanje postanja tog pisma i njegova odnosa prema ćirilici.

Posebno mjesto pripada nekim autorima koji su s naučnim pretenzijama pisali o našim pismima. Poslije Stredovskoga (1710) je njemački učenjak I o h. L e o n h a r d F r i s c h napisao 1727. raspravu: *Origo characteris sclavonici vulgo dicti cirulici, ortus vero et progressus characteris vulgo dicti glagolitici* itd. Njemu je doduše glagoljica iskvarena ćirilica!

Naročito mjesto zauzima Splitsanin Klement Grubišić koji je izdao o glagoljskom pismu posebnu knjigu: *In originem et historiam alphabeti Sclavonici glagolitici vulgo Hieronymiani disquisitio*, Venetiis 1766. Autor se priklanja mišljenju da bi frigijsko i runsko pismo moglo biti izvorom glagoljskog. Prva štampana rasprava našeg čovjeka koja izlazi pred javnost s pretresom ovog problema i odbija jeronimovsku tradiciju (ali niječe i ulogu Ćirila i Metodija). Ipak ona još životari i u prvim decenijama XIX stoljeća, premda je — kako smo već prije spomenuli još 1671. kardinal B o n a u djelu *Rerum liturgicarum libri duo* napisao za *litteras Sclavonicas*, da se njima služio Metodije, moravski apostol, i da ih je izumio Konstantin Filozof (Jelić XVII 193), a g. 1698. Ireneo della Croce u djelu *Historia antica, moderna, sacra e profana della città di Trieste* je tvrdio: *s'ingannarono molti in attribuire a S. Girolamo l'invenzione di queste lettere e caratteri*, a već po svjedočanstvu pape Ivana VIII vidi se da ih je izumio Konstantin Filozof (Jelić, Fontes XVII 242).

Tako je dalmatinski franjevac Josip Jurin (Giurin) u gramatici *Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti*, Mleci 1793. na kraju

dodao oba alfabeta: *Alphabeti Illirici*, i to najprije *Alphabetum Divi Hieronymi vulgo Glagoliticum*, a zatim: *Alphabetum Divi Cyrilli vulgo Moscoviticum* (crkvena ćirilica) i onda *Carattere Politico-Moscovitico* (tj. poljički).

U XIX stoljeće ulazimo u mutno i neodređeno stanje glagoljaša na hrvatskom području. Na snazi je još konstitucija pape Benedikta XIV iz 1754. koja je obavezivala na upotrebu crkvenoslavenskog jezika u liturgijskim knjigama što ih je izdala Kongregacija Propagande jeronimovskim slovima, a zabranjivala upotrebu živoga narodnog jezika ili miješanje jednog i drugog jezika. Ipak se štampaju i upotrebljavaju mnoge poluslužbene crkvene knjige pisane poput »ščaveta« latiničkim slovima, pomalo izlazi iz upotrebe glagoljica. Glagoljaši se sve više mire s latinicom i latinskim jezikom, jer mnogi polaze latinske škole. G. 1831. ukinuto je »ilirsko« sjemenište u Zadru. »Ščavet je najveći neprijatelj glagoljice«. (Tako je napisao M. Polonijo u članku »Prvi uzmak glagoljice u Krčkoj biskupiji«, Radovi Stsl. instituta 2, 208.) Stoga su ga zagovarali naročito simpatizeri talijanskog i latinskog jezika.

Istodobno već je u posljednjoj četvrti XVIII stoljeća započeta nova slavistika na čelu s Dobrovskim, Dobnerom, Durichom i na kraju Kopitarom koja je što dalje sve naučnije raspršivala jeronimovsku tradiciju i dokazala da je glagoljica pismo Konstantina Ćirila. U znanstvenom svijetu sada je bez daljnega tom pismu naziv glagoljsko pismo ili glagoljica/glagolica. O tom se mi u ovoj radnji ne ćemo više zadržavati (vidi str. 67).

Ali svratit ćemo pažnju kako se do kraja XVIII stoljeća dalje tretira ime ovog pisma kod Hrvata u praksi.

Kad je osorski biskup Fr. P. R a k a m a r i ć iz Paga (1802—1815) poduzeo sve da likvidira glagoljsko bogoslužje u svojoj biskupiji, osobito u Velom Lošinj, nastala je borba pa ćemo mi iz dokumenata o njoj izvući neka mjesta za našu svrhu. Pošto se župnik Lošinja pozivao na primjer senjske biskupije, sudac Velog Lošinja obratio se pitanjem senjskoj biskupiji, a senjski vikar Ivan Milanez odgovorio je 18. XII 1802. demantijem da bi se u senjskoj crkvi uvelo latinsko bogoslužje pa među ostalim veli kako je u Senju od pantivijeka »*officiatura illirica*« koju oni tako ljubomorno čuvaju »*che ad ogni canonico incombe d'imparare entro tre mesi dal suo ingresso nel capitolo il glagolismo sotto pena*« itd., *liturgia illirica je distintissimo diritto della nazione illira*« itd. (S. Ljubić, Borba za glagolicu na Lošinj, Rad JAZU 57, Zgb. 1881, 160).

Župljani Velog Lošinja tuže se 1803. Sv. Stolici na uvođenje latinske liturgije pa u podnesku ističu da otkad postoji Veli Lošinj uvijek se služila *liturgia ossia Rito Slavo-Latin con caratteri Gerolominiani* i traže da se ponovo uvede *liturgia illirica ossia slavo-latina con caratteri Gerolominiani* (o. c. 164). Slična je peticija upućena iste godine i vladi u Zadru sa sličnim argumentima za *illirica officatura* o. c. 162). Biskup odgovara zadarskoj vladi 14. VII iste godine žestokom i pristranom obranom latinskog jezika. Njegovi su izrazi: *la preferenza dell'Idioma Latino al Glagolito* (dakle jezik i pismo), a dalje kaže da je Ivan VIII dopustio Moravljanima *negli Offizi Divini l'uso della Lingua Glagolitica* itd.; »raccomanda l'uso della *liturgia latina*, nonostante la necessitata concessione della *glagolitica* . . . ; *glagolitici libri* . . . *Messale glagolitico*; quando il Parroco non conosce altro che il *Glagolito*, celebra in *glagolito*, ma se intende in *latino* celebra pure in *latino* . . . Nella città di Segna . . . quel Clero recita il matutino in *latino idioma abbandonato il Glagolito* . . . ; *l'officiatura Glagolitica*; *la liturgia glagolita*; *barbarico Glagolitico Messale*; *il popolo non intende affatto il Glagolito*« itd. (Jelić, Fontes XIX 8). Prokuratorji građanstva ponovno rekuriraju zadarskoj vladi svojim argumentima 15. VIII 1803. Njihovi su izrazi: *la liturgia latina* sostituendola *alla illirica*; ilirski narod uživa taj privilegij od pamtivijeka, osnovan (tu Jelić ima »assisita« — vidi u Ljubića Rad 57, 168) — *dal dottor massimo san Girolamo, onore della dalmata nazione*; *liturgia illirica*; kad oponiraju argumentima protivnika, onda su upotrebili izraz *glagolito* (Se vantar si vogliono che il *glagolito* non viene ben letto ne inteso . . .); kad spominju slučaj Senja, navode da koji izvana postanu kanonici, moraju za tri mjeseca naučiti *la liturgia illirica* (gdje je Milanez rekao »glagolismo«); pozivaju se i na zadarske trećorece, osobito na njihova provincijala Mihaljevića maestro della lingua italiana e latina . . . *salmeggia cogli altri padri in glagolito, celebra la messa conventuale in illirico* itd. (Ljubić, 167). Dalmatinska vlada u Zadru ipak odobrava uvođenje latinske oficijature. U njezinoj odluci od 23. VIII 1803. su izrazi: *ripristino dell'illirico glagolito*; *idioma glagolito*; *glagolita liturgia*; piuttosto del *latino* che del *glagolito messale*; nella massima parte della Dalmazia vige l'*officiatura latina*, abbandonandosi tutto giorno col fatto *l'illirica glagolita*; che *l'idioma glagolito*, affatto diverso dai dialetti illirici della Dalmazia; *abbandono del glagolitico linguaggio* i sl. (Ljubić, 174). Predstavnici Lošinjana prave utok na cara 30. IX

1803. u obranu — kako kažu — *la sua antica via mai interotta glagolitica liturgia*, niječu da njihovi svećenici razumiju više *il latino che il glagolitico*, niječu da bi bile ljepše *le funzioni latine che le glagolitiche* (Ljubić, o. c. 178). Senjski biskup Ježić u svojoj potvrdi izjavljuje da se u Senju uvijek vršila i vrši oficijatura *idiomate illirico* i da kanonici moraju kad uđu u kapitul u roku od 3 mjeseca *glagolismum condiscere* (Ljubić, 179). Za Lošinjane se zauzimao i krčki biskup Šintić koji je imao dobre veze s austrijskim vlastima. Beč je principijelno bio za to da se stvari vrate na prijašnje stanje (Ljubić, 181). Rim (Kongregacija Propagande) je 29. IX 1804. tražio od biskupa Rakamarića da poradi na očuvanju starog stanja i upotrebljava u pismu uobičajene rimske termine iz prošlog stoljeća: *Rito Slavo-Latino . . . ; l'uso dell'idioma Slavo letterale stampato nel carattere Geronimiano* (Ljubić, 182). Rakamarić Kongregaciji objašnjava svoja gledišta i služi se istom terminologijom: *Rito Slavo-litterale*; quando il Parroco non sa leggere se non il Glagolito stampato in caratteri Geronimiani, celebra in Slavo Litterale (Jelić, XIX 19). Lošinjani se ponovo 29. VI 1805. obraćaju caru molbom da spriječi inovaciju u uvođenju latinske liturgije (*innovazione della liturgia latina con l'abolizione dell'illirica*) — oni samo upotrebljavaju izraz liturgia illirica (Ljubić, 184).

Zadarski bisk. vikar svjedoči za trećorece 2. VIII 1806: *conservano la lingua Illirica osservando rigorosamente li precetti del Linguaggio glagolitico* itd. (Jelić, XIX 22). Sličnu svjedodžbu daje im i biskup ninski, imenovani nadbiskup zadarski Scotti: *conservano la lingua glagolitica Illirica . . . osservando rigorosamente li precetti del linguaggio glagolito* (Jelić, XIX 24).

1803. stanovništvo Velog Lošinja među ostalim u svojem utoku na vladu u Zadru govori o provincijalu Mihaljeviću (v. Krčki rkp. 191) »maestro della lingua italiana e latina . . . si gloria pur della illirica liturgia, *salmeggia con altri padri in glagolito*, celebra la messa conventuale in illirico, e perfino *con armoniosi concerti* ridusse *cantabile con istrumenti di corda* e di fiato nelle più solenni eccl. funzioni *la liturgia illirica*« (Ivančić, 199). 1806. kapitularni vikar u Zadru svjedoči o trećorecima u sv. Ivana: *solì fra tutti i Regolari conservano la lingua Illirica osservando rigorosamente li precetti del Linguaggio glagolitico* (Ivančić, 200). Ninski biskup 1806. i imenovani zadarski nadbiskup svjedoči među ostalim o trećorecima u Sv. Ivanu: » . . . solì fra tutti i Regolari conservano *la lingua glago-*

litica Illirica ... celebrano la santa Messa nella pura Madre lingua osservando rigorosamente *li precetti del linguaggio glagolito*« (Ivančić po Jeliću).

U Dalmaciji se i dalje naziva glagoljskim jezik slavenske (rimске) liturgije. Primjeri su još iz 1843. iz zadarske biskupske kurije: *lingua glagolitica* (Jelić, XIX 51), ili: *la liturgia poi illirica per esteso si esercita jer trecoreci po starom privilegiju celebran i divini solenni uffizi in glagolito* itd., *lingua glagolitica* itd., *liturgia glagolitica* itd., a trebalo bi i *copie 60 degli alfabetti glagolitici ... stampati dalla Propaganda* (Jelić, XIX 52). Iste godine zadarska vlada upotrebljava izraze *liturgia illirica ... Rito e lingua Illirica* (Jelić, XIX 53).

Čak i Ginz el u djelu *Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und die Slawische Liturgie*, Wien 1861, dodajući popis župa u krčkoj, zadarskoj i drugim dalmatinskim biskupijama, upotrebljava par puta izraz *die glagolitische Sprache beim Gottesdienste*, premda je u naslovu popisa upotrebio izraz *der Gottesdienst in alt-slowenischer Sprache* (po Jeliću, XIX 59).

G. 1862. općinska uprava u Malom Lošinju priznaje zasluge trećoredaca; među ostalim: *che conservarono la liturgia glagolita*, e con questa l'idioma Slavo nazionale (Ivančić, Prilozi 208).

Naziv *lingua glagolitica* nalazimo i dalje. Krčki biskup Vitezić u cirkularu preporuča 1858. svećenstvu prenumeraciju na Berčićevu knjigu *Chrestomathia veteroslovenica caractere glagolitico* pa ipak upotrebljava naziv *lingua glagolitica* (Jelić, XIX 61). I franjevci trećoredci g. 1864. donijeli su na svojoj Skupštini u Glavotoku na Krku odluku da se u njihovim crkvama mora u svim funkcijama: *lingua glagolitica tantum adhibeatur...*; *vetamus quod in missa cantata lingua latina cum glagolitica misceatur...* *officium chori lingua glagolitica tantum persolvatur, quare in conventu Studiorum instructio linguae glagoliticae specialiter ac sedulo impertienda est.* (Ivančić,*).

Sam Strossmayer g. 1860. pred papom Pijom IX u obranu slav. bogoslužja među ostalim ga naziva: *qui ritui slavo-latino et idiomati sacro glagolitico eam sortem inter Slavos pararunt, ut hodie ab agoniae statu non multum distet* (Tkalčić 98); a dalje *providendum quamprimum authenticae librorum lithurgicorum idiomatis glagolitici editioni.*

* To je posljednja riječ iz pera prof. Stefanića. Završavamo ovu veliku radnju prema njegovim neiskorištenim dilješkama.

Naziv *glagolica* u toku 19. st. pa i u 20. u praksi ili pučki, laički kod mnogih Hrvata znači: *slavensko bogoslužje* rimskog obreda na crkvenoslavenskom jeziku, s liturgijskim knjigama na *glagoljskom pismu*, ali često s podsviješću da pismo može biti i latinsko. O toj tvrdnji imamo mnoštvo primjera. Navest ćemo neke.

Kad I. Prodan (koji redovito u tom smislu upotrebljava riječ *glagolica*) prevodi poznatu odluku Sv. Stolice od 5. VIII 1898. o slav. bogoslužju, on latinski tekst »*circa usum palaeoslavici idiomatis*« prevodi: *pri porabi glagolice* (str. 4. Je li *glagolica* pravo svih Hrvata, s. a.).

Slično Prodan prevodeći iz Dekreta kongregacije obreda koji se odnosi na goričku, zadarsku i zagrebačku nadbiskupiju od 19. IX 1903. riječi »*linguae palaeoslavicae usus liturgicus*« prevodi jednostavno sa *glagolica* (str. 54, o. c.).

Na velikom mitingu u Splitu 1902. prihvaćena rezolucija toč. 1. glasi: »Pokrajinski sastanak u Splitu zaključuje, da je *glagolica* u katoličkoj liturgiji u Crkvi opća povlastica, dotično pravo hrvatskog naroda« ... itd. pledira se za odbijanje papinske odluke o slav. bogoslužju od 1898. (str. 21). Zatim je na Pokrajinskom saboru u Zadru bila diskusija o ovom problemu. Prva točka bila je o *glagoljskoj liturgiji* po crkvama u hrv. zemljama. I drugdje je često upotrebljen termin *glagoljska liturgija*.

U 19—20. stoljeću čest je izraz *glagoljanje* (ili *glagolanje*) izvedeno od glag. *glagolati* ili *glagoljati*. Isto tako čovjek koji *glagolja* naziva se *glagoljaš*, lat. *glagolita*. Otkada je u upotrebi riječ *glagoljaš*, nismo utvrdili. ARj je u tom siromašan potvrdama. Svaka-ko terminu lat. *glagolita* koji je u izrazima mnogo potvrđen od poč. 15. st. morao je odgovarati domaći naziv *glagoljaš*, premda se međusobno oni možda i nisu često tako nazivali. Potrebni je bio strancima ili latinašima za razliku od latinaških svećenika.

Glagoljicom neki zovu poljičko ćirilsko pismo i njihove svećenike *glagoljašima*. Tako L. Jelić govori kako su duždevim dekretom 1707. potvrđena »Jura Congregationis Sacerdotum *Glagolitarum* pro dioecesi Spalatensi, a presbyteris provinciae Politiensis etiam pro illis aliarum partium Spalatensis dioeceseos fundatae« (Jelić, XVIII 11a). Tako Jelić naziva »Seminarium glagoliticum in suburbio Lučac« iz g. 1713, premda u originalu stoji *Seminario Illirico* itd. (Jelić, XVIII 24a). Stvar se tiče Poljičana. Ovako Jelić radi i u drugim slučajevima poljičkim iz radnje Petra Škarice u listu Narod I. (1894). Tako veli

kako splitski nadbiskup jednoga dana u župnoj crkvi Kostanje poljičke provincije »*quinquaginta duos ordinandos glagolitas promovet*« (Jelić po Škarici u Narod I, 1894).

Fr. Ivanišević u »*Poljica i glagolica*«, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924, 701—706. među ostalim govori kako su poljički svećenici govorili oficij iz »glagolskog breviara (Časoslova) tiskana u Rimu sredinom XVIII vijeka (!?); pisali su, veli on, bosančicom, i to sve za javnost, ali veli: *bosančicom, ili kako puk obično nazivlje »glagoljski*«. I sam se dalje služi izrazom s takvim značenjem: *iz knjige pisane glagolicom (bosančicom)* (str. 104). Čak veli: *Poljica i glagolica izgledaju kao sinonim. Ona su dala crkvi i hrvatskom narodu najviše glagolaša* itd.; *u Priku je imala sjemenište koje je bilo rasadnikom glagolaša!* On je sam Poljičanin i polazio je sjemenište u Poljicima.

Za *bosančicu* koja se upotrebljava u svojoj varijanti u Poljicima kaže se da se ona u narodu u XIX i XX stoljeću u ovim krajevima nazivala pogrešno *glagoljicom* (Benedikta Zelić-Bučan, Bosančica — poljičko narodno pismo, Poljički zbornik, I, Zgb. 1968, 143, nota 2). Ona veli da su se bosančicom najviše služili na području splitske i makarske biskupije, i to »*popovi glagoljaši* u privatnim i crkvenim — ali neliturgijskim spisima« (str. 144).

Dr. Miroslav Vulić objavljuje: *Pravila glagoljaškog sjemeništa u Priku*. Croatia Sacra 8, Zgb. 1938. Ta su pravila pisana bosančicom. U njima se *nikad ne spominje glagoljsko ime*. Iz svih odredaba izlazi da čitaju knjige latiničke (osobito Bellarina, A. Kadčičevu Teologiju i dr.), samo se u gl. 8. veli: »Čtenja od breviara aliti Časoslova koja su čtili na nauku prid obid, na nauku po obidu svaki svoje ispisano ima istumačiti u jazyk materinski zada što štiju u knjički (!) mogu malo po malo razumiti, i prinositi u materinski« (str. 79). Isto tako imaju govoriti kandidati jutarnje, večernje, časove itd. (gl. 7. str. 78) — što su valjda čitali iz glagolj. brevijara, ali to se govori kao usput.

U apostolskoj vizitaciji iz god. 1579. za splitsku biskupiju vizitator A. Valieri upotrebljava naziv *ilirski* za jezik poljičkih svećenika prema običaju stranih pisaca: *in Policia a Turcis occupata, quae est quaedam provincia, ubi celebrant more Romano sed idiomate Illyrico* (Archivium S. Congregationis Concilium od A. Valiera).

Mnogi su svećenici iz Poljica prebjegli na otok Brač, naročito za Kandijskog rata oko 1550. god. Tamo su na više mjesta osnovali

zajednice ili eremitaže, bez posebnih regula. U biskupskim vizitacijama, pa i u župnim knjigama nazivaju se redovito »ilirskim popovima« za razliku od »latinskih« popova. Pisali su poljičkom ćirilicom (bosančicom), a u crkvi su *glagoljali* (A. Jutronić, Poljičani na Braču. Poljički zbornik II. Zagreb 1971, 216). Ovi »ilirski« popovi iz bračkih eremitaža potpisuju talijansko-latinske zapisnike biskupskih i vikarskih vizitacija poljičkom ćirilicom (bosančicom), a to bi moralo značiti da nisu znali latinski, odnosno da se nisu služili latinicom (A. Jutronić, o. c. 218).

Kad je glagoljsko bogoslužje u Dalmaciji bilo spalo na najniže grane, javlja se uz hrvatski preporod prvi školovani glagoljaš 19. st. *Ivan Berčić*. On je svojim djelima: »Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico«, Prag 1859; zatim »Bukvar staroslovenskoga jezika *glagoljskim pismenima* za čitanje crkvenih knjiga«, Prag 1860, pa »Čitanka staroslovenskoga jezika«, Prag 1864. udario temelje širem i dubljem poznavanju glagoljskog pisma, jezika i tekstova. Njegovi radovi predstavljaju pobjedu naziva *glagoljica* nad stoljetnom šarenom nomenklaturom od najstarijega etničkog naziva *slovenško pismo*, pa *littera sclava, slava, schiava, slavonica; kurilovica* prema autoru Ćirilju; heretički *gotsko, bugarsko* od zamjene *b — v* u srednjovjekovnom latinitetu (*bulgaricum* mj. *vulgaricum*); do stoljetnog naziva *Jeronimovo pismo* (autorstvo krivo pripisano sv. Jeronimu); od rjeđeg termina *dalmatsko pismo, bukvice* (od azbukvice), *popovica*, višestoljetnog latinskohumanističkog naziva *ilirsko pismo* do domaćeg termina *hrvatsko pismo*. Naziv *glagoljica* ostaje u praktičnoj upotrebi svih kategorija, a osvaja također i područja slavističke znanosti počevši od prvih godina XIX st. pa do naših dana, kad glagoljica prelazi sasvim u sfere znanstvenih istraživanja zamjenom narodnog jezika u bogoslužju odlukom II. vatikanskog koncila i pojavom novoga reformiranog Rimskog misala god. 1969.

Zusammenfassung

BENENNUNGEN DER GLAGOLITISCHEN SCHRIFT

Der Verfasser stellt in dieser Abhandlung ein Jahrhunderte umfassendes Material (Quellen, Dokumentation) in chronologischer Reihenfolge dar. Es werden Angaben vorgebracht, wie einheimische und fremde Autoren in einzelnen Gegenden, in bestimmten geschichtlichen Situationen die glagolitische Schrift vom 9. bis zum 20. Jahrhundert in verschiedenen Sprachen bezeichnet

haben. Seit dem Anfang des 20. Jahrhunderts haben die glagolitische Schrift und die altslawische Sprache aufgehört, benutzt zu werden; sie sind zum Gegenstand wissenschaftlicher Forschungen geworden.

Die Nomenklatur der glagolitischen Schrift ist recht mannigfaltig, da die Bezeichnung der Schrift oft mit dem Namen des Schrifterfinders identifiziert wurde, oder mit der Benennung der Sprache, des Volkes, der Bücher und der Liturgie, ja sogar mit dem Namen der Priester, die den Gottesdienst in altslawischer Sprache aus glagolitischen Büchern verrichteten.

1. Es besteht eine Hypothese, dass die glagolitische Schrift anfangs nach ihrem Urheber Cyrillus oder Kyrill als *kurilovica* benannt wurde (Beischrift Upyra Lihoga im 11. Jahrhundert, S. 19); in Dubrovnik wurden die Glagolitiker (d. h. Priester, die sich beim Gottesdienst der altslawischen Sprache und der glagolitischen Schrift bedienten) »presbyteri chiurilize« (14. — 15. Jahrhundert, S. 19—20) genannt.

2. In der Situation, als der hl. Methodius, Slawenapostel, für einen Häretiker erklärt und seine Schrift als *gotisch* bezeichnet wurde (Toma Arcidjakon, 13. Jahrhundert, S. 22), haben die Kroaten die Urheberchaft ihrer Schrift dem hl. Hieronymus zugeschrieben: *littera* oder *scriptura s. Hieronimi, hieronimiana*. Diese Bezeichnung wird in Dokumenten vom Jahre 1248 an bis zum 19. Jahrhundert aufgefunden.

3. Es scheint jedoch am glaubwürdigsten zu sein, dass die glagolitische Schrift ursprünglich nach dem ethnischen Namen des Volkes, der Slawen, benannt wurde: *pismo slověnsko, knigy slověnsky* (die ältesten Denkmäler vom 9. bis 11. Jahrhundert, S. 20—22). Die lateinischen und italienischen Verfasser vom 14. bis zum 16. Jahrhundert nennen die glagolitische Schrift: *littera sclava, slava, sclabonica, schiava, slavonica* (S. 27—31).

4. Der Terminus *glagoljsko pismo* (»glagolitische Schrift«), *glagoljica* ist nicht aus dem vierten Buchstaben der glagolitischen »azbuka« (Buchstabenfolge) *g: glagoly, glagole* entstanden, sondern aus dem altslawischen Worte *glagolati* oder *glagoliti* in der Bedeutung: sprechen; demnach wurde die Bezeichnung auf das Sprechen der Priester beim Gottesdienst angewendet. Ein solcher Priester wurde *glagoljaš*, lateinisch *glagolita* oder *glagolita* genannt, und dazu entwickelte sich das Attribut *glagoljski, glagoliticus* für dessen Bücher, Schrift und Sprache. Allmählich entsteht danach die allgemeine Benennung *glagolica* und *glagoljica* (in Russland *glagolitica*, fälschlich oder verkürzt *litica*). Der Terminus *glagoljski* ist erst im 15. Jahrhundert nachgewiesen, doch wahrscheinlich wird er auch schon früher verwendet worden sein, nur sind keine Quellen dafür aufbewahrt worden (S. 33—41).

5. Nach der griechischen Buchstabenfolge, dem Alphabet, oder dem lateinischen ABC entsteht die slawische Bezeichnung *azbuka, azbukvica* und das Deminutiv *bukvica*. Aus den Anfangsbuchstaben der »azbuka« entstand der Titel des Leselehrbuches *Azbukividnĕk slovinski* (R. Levaković, Rom 1629). Die Bezeichnung *bukvica* ist öfters im 16., 17. und 18. Jahrhundert belegt; sie wurde in Dalmatien gebraucht, wo die Nähe der »ćirilica« (der zyrillischen Schrift) fühlbar war (S. 34—36, 56).

6. Die kroatische Benennung »*hrvatski*« (kroatisch) für die glagolitische Schrift wird in glagolitischen Texten des 15. und 16. Jahrhunderts angetroffen: *knigi hr'vat'ske, br'viĕli hr'vacki*, sodann in italienischen Texten: *un Missale*

Crovato Vechio; de missa croatico idiomate legenda; die Protestanten des 16. Jahrhunderts gebrauchen für die glagolitischen Buchstaben zweierlei Bezeichnungen: *kroatische* und *glagolitische* Buchstaben, »mit Crobatischen... mit glagolitischen Buchstaben getruckt« (S. 41—43).

7. Als zur Zeit der humanistischen Bewegung die einheimischen Länder- und Personennamen auch bei uns in lateinische verändert wurden, begann man seit dem 15. Jahrhundert auch Kroatien nach dem römischen *Illyricum* zu nennen, und der ethnische Name wurde in den *illyrischen* verwandelt. Die Benennung *ilirski* (illyrisch) wird jedoch für die glagolitische Schrift erst seit dem 16. Jahrhundert aufgefunden; beträchtlicheres Material über *illyrische* Sprache und Schrift, sowie über Priester ist aus dem 17.—18. Jahrhundert bis auf uns gelangt.

Sowohl die Tätigkeit der Gegenreformation im Herausgeben glagolitischer Bücher vom 17. bis 18. Jahrhundert, als auch der Kampf um den slawischen Gottesdienst im 19. und 20. Jahrhundert sind hauptsächlich mit der römisch-dalmatinischen Kommunikation verbunden; demnach werden alle erwähnten Benennungen für die glagolitische Schrift verwendet: *Illyrico, Slavo, Sclavonico, Slavo, Schiavo, Slovinski*, sodann: *S. Hieronymi, di S. Girolamo, Gerolimiano*, und weiter: *Glagolita, Glagolitice, Glagolica, Bukvica* und die neue Bezeichnung *popovica* (S. 56).

Durch Migration der glagolitischen Priester wurden auch Benennungen für ihre Schrift und Sprache, sowie für ihre Bücher verbreitet. In der Zagreber Diözese werden glagolitische Priester in lateinischen Urkunden *glagolitae* genannt (Krčelić, Tkalčić, Jelić, S. 37—40). Priester aus Poljica bei Omiš, sowie Flüchtlinge vor den Türken aus Poljica werden in den Eremitagen von Brač (Priestergemeinschaften ohne Regeln) fälschlich auch *glagoljaši* genannt. Sie bedienten sich nämlich im öffentlichen Leben der bosnischen kyrillischen Schrift *bosančica*, und in der Kirche vermutlich der glagolitischen Bücher (S. 73). In Venedig (die kroatische Bruderschaft des hl. Georg und des hl. Trifun) heisst die Sprache der Glagoliten *dalmatski: Latino sermone aut Dalmato; Zelebration in lingua Dalmata* (S. 27).

Der Terminus *glagoljski* und *glagoljica* ist so stark popularisiert und generalisiert worden, dass er die einzige Bezeichnung für glagolitische Schrift, Sprache und Denkmäler geblieben ist. Das war das Verdienst des ersten gelehrten Glagoliten *Ivan Berčić*, der diese Benennungen in seinen Lehrbüchern der glagolitischen Schrift und der altslawischen Sprache benutzt hat. So sind diese Benennungen nicht nur zur allgemein bekannten, sondern auch zur wissenschaftlichen Nomenklatur geworden.